

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	10
'Aho	Tūsite, 2 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 10/2020 FAKATAHA****'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 2 'o Sune, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2020/2021 4.3 Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a e Sea.....	7
‘Asenita Ngāue ‘a e Fale	7
Mahu’inga ke muimui Hou’eiki Mēmipá ki he Tu’utu’uni Ngāue Fale Aleá	8
Me’a e Sea	9
Tokanga ki he ui he Patiseti ki he ngāue fakataha mo e Pule’anga	11
Tokanga ki he lekooti ngāue ngaahi kautaha ke fai ngāue ‘a e Pule’anga.....	12
Tokanga ki he langa faka’ekonomika e fonua	12
Tokanga ke ta’imalie ‘a Ha’apai he ika pa’anga \$5 fakatau he Pule’anga	15
Tokanga Ha’apai 13 ki he ivi e fonua ke mafua fe’amokaki fakapa’anga e patiseti	16
Fiema’u fakama’ala’ala ki he peseti 85 tu’unga mateuteu ‘a e Potungāue Mo’ui ki he COVID-19.....	18
Fakama’ala’ala ki he tu’unga mateuteu peseti ‘e 85 maau he Potungāue Mo’ui ki he kolona. 18	
Fehu’ia ha fa’ahinga tu’utu’uni Kapineti ke tali mo malu’i no ngaahi kautaha ki he tanu hala	22
Tali Palēmia ki he fehu’ia fekau’aki mo ha tu’utu’uni Kapineti ki he ngaahi kautaha ‘e tolu .	23
Tokanga koe’uhi ko e pa’anga fonua pea kuo pau ke taliui Pule’anga ki he Fale Alea	23
Fiema’u Pule’anga ke ‘oua loi ‘i Fale Alea kae fiema’u ke faitokonia atu ‘enau ngāue	24
Fakatonutonu Tongatapu 2 fakataau ki he ngaahi fale’i tekinkale ‘e ‘ikai lava ngāue tanu hala ia.....	25
Tui peseti 100 Palēmia lava ngāue tanu hala he ko e ‘Otua ia ‘oku poto taha.....	25
Tui Ha’apai 13 lava mokohunu hū mai ai silini lau miliona ke tokoni ki he fe’amokaki patiseti	26
Fakamahino ko e toutai’i mokohunu ‘i ai pe taimi ‘oku fakangata ai hono toutai’i.....	28
Poupou ki he vīsone ngāue ‘a e Pule’anga ki he tanu hala	32
Uki ki he Tonga kotoa ke tui mo falala ko e ‘Otua ‘oku aoniu mo fakaleveleva he me’a kotoa	33
Mahu’inga’ia he ngaahi tokateline hā he Konisitūtone.....	34
Tokanga pē ‘e lava Pule’anga ‘o fua ‘ene Patiseti	34

Tokanga kuo pau ke tukuhau taha kotoa ka ke malu'i Pule'anga tau'ataina & mo'ui e kakai .	35
Tokanga ki he Kupu 19 Konisitūtone ke Fakahā loto e fakamole pa'anga fonua	35
Tokanga ki he 27 miliona hā he Tu'utu'uni Kapineti to'o he Pule'anga ki he ngāue tanu hala	36
Fakatonutonu Pule'anga ta'emo'oni fakamatala ki he 12 miliona tukuaki'i ke fai'aki tanu hala	36
Tokanga ki he Kupu 51 (1) Konisitūtone ke 'ōmai ki Fale Alea ngaahi lipooti ki he pa'anga e fonua.....	38
Fakatonutonu fekau'aki mo e Kupu 19 Konisitūtone	39
Tokanga ki he Kupu 51 (v) e Konisitūtone.....	40
Fakamahino ko e Konisitūtone 'i ai ngaahi Lao kehekehe 'ōmai ai hono fakaikiiki.....	40
Fakatonutonu ko ē Lipooti Fakata'u toki fakahū mai hono taimi ki Fale Alea	41
Fakatonutonu ko ē Lipooti Fakata'u 'oku 'uhinga ki ai 'a e Kupu 53 Konisitūtone	42
Fakama'ala'ala Palēmia ko e Lipooti fakata'u ko e 'omi lipooti fakatatau e ola & palani ngāue	42
Fakama'ala'ala he palani fika ua 'a e Pule'anga.....	43
Fiema'u ke tonu hono faka'uhinga'i Kupu 51 e Konisitūtone fekau'aki mo e palani ngāue ...	44
Fale'i fakalao ki he tu'u e Lao fekau'aki mo e palani ngāue	45
Fakamahino Pule'anga 'osi fakakakato fakahū mai Fakamatala Pa'anga e fonua ki he Fale Alea	45
Tokanga hā hano maumau ke to'o ha 10 miliona mei he tanu hala ke holoki e Patiseti	45
Fakama'ala'ala he Kupu 51-56 e Konisitūtone.....	47
Tokanga ki he malu'i ngaahi ngāue lalahi e Pule'anga.....	48
Tali Pule'anga ki he ngaahi malu'i totongi ki he ngaahi ngāue lalahi he fonua	48
Tokanga ke tokoni'i tafa'aki he fepuna'aki fakalotofonua	49
Kole 'oua fakapolitikale'i 'isiu ki he vakapuna he 'oku fiema'u ke tokangaekina.....	50
Fiema'u ke to e ma'ama'a ange totongi folau vakapuna ki Tokelau mama'o	51
Tokanga ha sevesi vave pea pau ki he fefolau'aki vakapuna e fonua.....	51
Tokanga ki he 'isiu he vakapuna ne tonu ke fai hono tokonia.....	53
Fehu'ia pe 'oku kei fiema'u Tongatapu 1 ke tanu hala hono vāhenga	53
Tokanga ki he nō 60 miliona 'oku fakataumu'a ke nō he Pule'anga he Patiseti	55
Fakatonutonu ko e fakamatala fakamahinó 'ikai ko ha fika ke ngāue'aki he 'oku 'ikai ko e konga ia Lao	56
'I kai tui 'oku fakapotopoto 'a e tanu hala fakavalevale 'oku teu fai.....	57

Tui lava ke ngāue'aki 'a e Kupu 75 'o e Konisitūtone ke faka'ilo ha taha 'oku ngāue hala'aki/ta'efakalao 'aki pa'anga e fonua	58
Tautapa Ha'apai ki he Pule'anga fakakaukua faka'atā toutai'i mokohunu ke tokoni ki he patiseti fe'amokaki	59
Fokotu'u ke fakakaukua fakalelei ange mokohunu ki he ma'u'anga mo'ui kakai.....	62
Tapuni toutai'i mokohunu ko hono fai fakavalevale'i pea mole ai ngaahi mo'ui	65
Liliu 'o Fale Alea he 4pm	65
Kelesi.....	66
Fakamā'opo'opo feme'a'aki he Fale Alea 'o Tonga	67

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tūsite, 2 Sune 2020

Taimi: 1000-1005

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Faka’fanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō mou laumālie Hou’eiki, kole atu ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipá ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko e Ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni. ‘Aho Tūsite ‘aho 2 ‘o Sune 2020.

(Lele heni ‘a e taliui)

<009>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... *(Hoko atu tali ui)*

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali uí. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘e toko tolu ‘oku nau kei tu’apule’angá ‘oku kei hoko atu pē ‘enau tukuvakā pea ko e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí mo e Takimamatá na’e ma’u ‘ene poaki tōmui. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afió Tama Tu’í Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki.

‘Asenita Ngāue ‘a e Fale

Ko ‘etau ngāué ‘oku kei ‘i he Kōmiti Kakato pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke fakahā atu kia

kimoutolu he pongipongi ni. 'Eiki Minisitā Polisi.

Mahu'inga ke muimui Hou'eiki Mēmipá ki he Tu'utu'uni Ngāue Fale Aleá

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko 'eku fakahoha'a ko eni 'oku 'oatú 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e Tu'utu'uni Ngāue ko ē ho Falé. Hangē ko ia ko e Kupu vahe 5 Kupu 107 'a e anga ta'efaka'apa'apá Sea. 'A ia ko e Kupu 105 'oku fakalea pē ko u tui 'oku mea'i pē he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'a e anga faka'apa'apa ki ha Mēmipa kehe. Pea 'oku tu'u ai 'i he kupu ko iá konga 1 'oku 'i ai e ngaahi me'a ko e 'ikai, ko e 'ikai mo'oni pē ko e hangē ko e lea ta'emo'oni pē 'omai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke mo'oni ki he Falé 'Eiki Sea pē ko e lea tukuaki'i kovi pē fakamatala ta'efe'unga ki ha Mēmipa pē fakafo'ituitui 'Eiki Sea.

Ko e me'a ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea koe'uhí ko e tīpeiti ko ē ho Falé 'oku 'asi 'aupito ai e lahi 'a e fakahoha'a 'oku ne maumau'i e Tu'utu'uni ho Falé 'Eiki Sea. Pea 'i he ngaahi kupu ko iá 'Eiki Sea 'oku 'asi ai pea mo e ngaahi fehu'í 'oku 'i ai e konga ai 'Eiki Sea 'oku ne talamai he 'ikai ngofua ke vivili ha fehu'i koe'uhí ke 'omai he 'e he Minisitā ha'ane fale'i fakalao pē ko ha vivili ke 'omai ha fakakaukau fakafo'ituitui 'a e Hou'eiki Minisitā 'uhí ki he kau Mēmipá 'Eiki Sea. Pē ko e taumu'a 'o e fehu'í 'Eiki Sea 'oku hā pē ia 'i he Kupu 99 Kupu 100 'a ia 'oku 'asi ai he Kupu 100 (c) vivili ke 'omai ha fakakaukau fakafo'ituitui, vivili ke, 'a ia ko e a, 'oku ne 'omai 'a e ngaahi me'a ke vivili ha fale'i fakalao mei ha Minisitā.

'Eiki Sea ko e ngaahi Tu'utu'uni kotoa ko eni 'Eiki Sea 'oku maumau 'a e tīpeiti ko ē ho Falé ai 'Eiki Sea. Pea 'i he Kupu 112 'Eiki Sea 'e malava 'e ha Mēmipa ke ne fakahū atu ha lāunga. 'A ia ko e Kupu 112 'a ia ko e b (i) ki he Fale Aleá pē ki ha Mēmipa. 'E malava 'e ha Mēmipa ke fakahū atu ha'ane lāunga koe'uhí ko e maumau'i e ngaahi totonu mo e ngaahi monū'ia 'a e Falé 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá hono fakahū atu he pongipongi ní 'Eiki Sea he 'oku mole e langilangi 'o e Falé pea maumau'i 'e he kau Mēmipá 'Eiki Sea 'a e Tu'utu'uni Ngāue ho Falé. Ka ko e 'uhinga ia hono fakahoko atu 'Eiki Sea ko e tokanga atu pē ke 'uhí he ko e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē Kōmiti ki he Ngaahi Monū'ia 'oku malava ke fakahū ki ai 'a e ngaahi anga ta'etaau ko ē ho Falé. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko ē he pongipongi ní 'e Sea ki he Feitu'ú na pea hangē ko e Sea e Kōmiti Kakatō ke ngaue'aki mu'a e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi anga ta'efaka'apa'apa ko eni mo ta'etaaú. He 'oku 'i ai pē hono tu'unga ke ngata ai pea 'oku fakahū ki he Kōmiti ko eni e ngaahi Monū'ia pea 'oku malava mei ai ke faka'ilo ha Fakafofonga kapau 'e fakafoki mai mei he kōmiti ...

<002>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko ia 'oku mo'oni 'a e lāunga 'oku fai ko ia 'Eiki Sea. Ko e me'a pē ia 'oku fai atu ki ai 'eku fakahoha'a he pongipongi ni, koe'uhi koe anga ko ē 'oku fai ai 'a e tīpeiti hō Fale Sea 'oku fa'a 'ova kitu'a 'o fakafo'ituitui Sea, ko e me'a pē ia 'oku fai atu ki ai e hoha'a ko e maumau e Tohi Tu'utu'uni. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Polisi. Hou'eiki kuo u tui kuo 'osi mahino pē ki he Fale 'a e ngaahi me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā pea 'oku ou fakatokanga atu ki homou me'a tautefito

ki he Kōmiti Kakato. ‘Oku ou kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke kātaki ‘o fakatokanga’i ‘a e ngaahi kupu ko eni he koe‘uhi ko e taimi ko ē ‘oku ‘o hake ai Hou’eiki fakatatau ki he Kupu 109. Taimi ‘o e fakatonutonu, ka ‘i ai ha Mēmipa ‘e ‘ikai fiemālie ki ha lea ‘a ha Mēmipa ‘e taha kuo pau ke fakahā ‘ene ta’efiemalie ‘i he taimi pē ko ia, ‘oku ngāue’aki íai ‘a e ngaahi lea ko ia.

‘A ia ‘oku ‘oku ou faka’apa’apa atu pē ki he me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi, ka ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ‘i he Kōmiti Kakato pea kātaki kapau ‘oku ‘i ai ha’o *issue* pea ‘ohake he taimi pē ko ia ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke toki fai ha’ane tu’utu’uni ki ai fakatatau ki he ngaahi kupu ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai.

Hou’eiki kuo u tui mahalo ‘oku ‘osi mahino ‘a e *issue* ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘eku ‘amanaki ‘e hoko atu pē feme’a’aki ‘aki e lotu maama pea mo fakamokomoko koe‘uhi ko e hoko atu pē ‘etau feme’a’aki ‘o fakatatau ki he’etau ‘asenita ke lava ha’atau ngāue he uike ni. Fakamālō atu Hou’eiki, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. ([Liliu ‘o Kōmiti Kakato he 10am](#))

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e ‘afio ‘a e Ta’ehamai ‘i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga. Tapu mo e Ta’ahine Kuini. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni. Tapu mo Ata kae ‘uma’ā pea pehē kia Lord Ma’afu. Tapu mo e Hou’eiki e fonua, Tauhifonua, Taki Lotu. Fakatapu makehe heni ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi. ‘Oku kei tu’u pē fakama’unga e ngāue ‘oku ‘uhinga ai e Fale Alea mo hono kaveinga ‘o e Ta’u Fakapa’anga ‘o e Patiseti, **Ko Sihova ko Hoku Talitau’anga.** Pea kuo u talitali lelei kimoutolu Hou’eiki. Pongipongi ni, mālō ho’omou laumālie lelei ki he motu’a ni, hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘a e anga e to’o fatongia ‘a e motu’a ni. Mou mea’i lelei, ko eni kuo ngāhi’i au he pongipongi ni ‘i he kupu 107 ‘a e anga ho’omou feme’a’aki.

‘Oku ‘i ai e lea ‘o e ‘uhinga ‘o e filosofía ko e fakaa’u ha fetu’utaki. Ka fai ha me’a ke to e mahino ange ‘o mā’opo’opo, tamate’i e *messenger, kill the messenger*. Ko ‘ene toki sivilaise e ‘uhinga ‘o ha fā’unga pe mo’ui ‘oku langa fakamānava hake he ‘uhinga e nofo e sivilaise, ha’u mei ai e mafai ‘o e ‘uhinga e Temokalati ‘i he ‘uhinga ‘o e Kalisi, ki he Papeliane mo ha feitu’u ‘oku sivilaise. Pea ‘oku ‘uhinga pehē pē mo e Folofola ‘a e tokotaha ko ē ‘oku fakahā me’a mo fai hota tatakai ‘e a’u ‘a e *message* pē ko e ‘uhinga e ‘uhinga ‘o e fekau kae tamate’i e talafekau, tau a’usia pē ai. Hou’eiki ko ha laumālie lelei ‘oku fai ‘aki ‘a e ngāue hangē ko e tui ‘a e ngaahi siasi faka-Kalisitiane ‘i he ‘uhinga ‘o e Laumālie Ma’oni’oni. Ko ia eni kuo tau ngāue kuo fokotu’u ‘e he Pule’angá ha ...

<003>

Taimi 1015-1020

Sea Kōmiti Kakato: ...talitau’anga, te tau ma’u mei ai ha laumālie ‘o ‘etau teuteu ‘i hotau tatakai ‘i hotau fakaloto lahi ‘etau fakatonua, tau fakatau’atāina, pea fuo hōhoa tatau mo e ‘uhinga ‘o ha tu’utu’uni ‘o ‘etau ngāue. Me’a ‘a e motu’a ni, ‘i ai ‘a e lea ‘o Kalisi ‘i he ‘uhinga ‘o e to’o fatongia

kā ‘oku ‘i ai ha me’a ke ‘auhani ‘a e kālepi ke to’ulu pea fua lelei ko e hele ‘auhani kālepi ia. ‘E lava pē ia ke tau ngāue‘aki ha ngāue kehe, kae ‘ikai ‘i ai ha hele ia ‘e to e ‘omai ke tatau ‘a hono ola mo e hele ‘auhani kālepi, *pruning knife, its only role to prune it.*

Ko e Fakamatala Patiseti ko eni, ‘oku mou mea’i lelei ko hono ngaahi fa’unga ko e taukei ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘atita, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, he ‘oku ou lave’i hou’eiki ‘a e taukei ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e taukei ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he ngāue ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘Esitimeti mo e Patiseti, fu’u tokoni lahi ia ki he’etau ngāue ‘i he Fale ni. Pea kia kimoutolu hou’eiki, faka’aonga’i ‘a e taimi ko eni he ‘oku tau ki’i taula tu’u, kā ‘oku ou ‘oatu pē ‘o fakaavaava atu pē, ko e ‘uhingá ke mou laumālie lelei kae ‘oua ‘e to e tu’u ai pē toka ‘i homou laumālie ‘oku fakafa’ahi taha, pē ‘oku kau ‘a e Sea ki ha feitu’u, ‘uhinga ia ‘oku ou kei tukutuku ange atu ai ke fai ai ho’omou malangá, mo fai ai ‘a e tatakí ‘o ‘etau ngāue ko eni. Kiate au ‘a e anga ‘eku ma’u ‘a e ngaahi ongoongo ‘i he *media* mei he kakai tokolahi ‘o e ngaluope, kuo nau loto taha kuo fe’unga ā ‘a e me’a kuo tālanga’i ‘i he ‘uhinga ‘o ‘etau Fakamatala Patiseti, ko e *Budget Statement*, pea kuo fai ai ‘e he Minisitā Polisi ha’atau to e fakatonutonu ‘a e anga ‘o e *swing* pē ko e nga’unu’a e ngaahi feme’a ’aki, kuo hoko ai ‘o maumau’i ai ‘a e kupu 107 mo e ngaahi tu’utu’uni ‘oku to’o fatongia ai ‘a e motu’a ni.

Hou’eiki, kuo to e me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ke u to e fakalelei’i au ke u nofo mo e Tohi Tu’utu’uni ke fai ‘aki ‘eku ngāue ho’omou feme’a ‘aki. Pea ‘oku ou kole atu mou faka’aonga’i ‘a e ki’i taimi ko eni he kuo fe’amokaki ‘a e māmani, kae tukuange ‘a e Pule’angá ke nau ngāue, he’ikai te tau puke tu’u ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai ‘a e mānava ‘a e fonua, ‘i he’etau ‘uhinga fakafotuitui mo ‘etau ngaahi ‘uhinga ‘i he ho’ata ‘o ‘etau nga’unu, tau muimui pē ki he Lao mo e ngaahi tu’utu’uni kuo fokotu’u ke tau ngāue’i ‘i he fatu ‘o e lao, kae fai ‘e he Pule’anga ha ngāue. Ko ia ai hou’eiki, ki’i lōloa ‘eku fakahoha’a ko ‘eku to e na’ina’i atu pē ‘etau ngāue, kiate au kuo kamata ke maama kiate au ia ‘a e kongá ‘uluaki ‘o ‘etau ngāue, kā ‘e ‘ikai te u fu’u puletaki ki ai, kā te u to e ‘oatu pē hamou ki’i faingamālie ke mou to e feme’a’aki ‘i he taimi tatau pē, ‘i he ta’e fakangatangata ‘o hoku mafai ‘i he fatongia kuo mou fili au ki ai, ko ‘ene mahino pē kiate au tau hoko leva ki he’etau ngaahi ‘asenita.

Fakamolemole pē Sea, sai hoko atu ‘etau ngāue, mou feme’a’aki lelei, tautolu pē eni na’a tau ‘i he Pule’anga kuo ‘osí, tau to e hoko atu ko eni. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku pōpō’uli mou me’a ke nga’unu ‘uhinga kā tau fakahoko ‘a e Lao ko eni, pea ‘oku kei toka mai ‘a e Finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio ma’a hono kakai. ‘Oku ‘ikai ko hotau kakai, me’a mai Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Sea tapu atu mo e Feitu’u na pehē ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, hou’eiki Kāpinetí pehē ki he Nōpele pea mo e Kakai. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i palōveape ‘oku pehē, taau pē lei mo e tofua’a. Ko e Feitu’u na ia ‘Eiki Sea, ‘oku fiema’u ‘a e lei ko ia ia ke tui ‘e ha ...

<005>

Taimi: 1020-10525

Mo’ale Finau: ...taki kae lava ke fakataulama mo fakahamahama ‘etau folau ‘oku fai Sea ke tu’uta ki taulanga. Sea ko u loto ke faka’osi ‘eku miniti ‘e nima ko ē na’e toe mai ‘aneafi mo ‘eku miniti ‘e 10 ko eni fo’ou ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a koe Fakafofonga he ‘oku ke ‘i he tafa’aki pē ‘o moutolu.

Tokanga ki he ui he Patiseti ki he ngāue fakataha mo e Pule’anga

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea te u fakahoha’a ‘i he peesi ko eni hono fā palakalafi ‘e ua fakamuimui mālie’ia ‘aupito ‘Eiki Sea ‘i he fakataulama ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga he ‘oku ou tui ‘oku ne hanga ‘o tukutuku mai ‘a e faka’osi’osi. Ko e faka’osi’osi eni ‘o e vīsone ‘i he’etau Fakamatala Patiseti ‘aneafi ‘Eiki Sea na’e ki’i lapa vale atu ‘a e Fakafofonga Fika 9 ko e *bank statement* kā kiate au ‘Eiki Sea lava pē ia ke ui ko e *bank statement* ‘o ‘etau *Budget Statement* he ko ‘etau Pangikē eni ko e pangikē fakafonua ‘oku tau alea’i ko e pa’anga mātu’aki mahu’inga ko e pa’anga ‘Eiki Sea na’e ui ‘e he Folofola ko e pa’anga ‘a e uitou ‘a e fo’i peni ‘e taha, fa’a me’a’aki pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ko ‘enau taumu’a ngāue ke fakapapau’i ko e peni kotoa pē ‘oku nau *accountable* ki ai ‘uhinga ‘Eiki Sea ko e sēniti kotoa pē ‘oku talamai ‘e he tala mu’aki kuo pau ke taliui ki ai ‘a e fonua ni tautautefito ‘Eiki Sea kia kitautolu ‘oku tau tu’u he laine mu’a ‘o e tau ko eni. Ko e Fale ia ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e ui ko eni ‘oku fai he Pule’anga ‘Eiki Sea he palakalafi ko eni ko e ui ‘i he lea fakapilitānia *it’s a call for unity*. Ko e ui ki ha fakataha ‘oku fenāpasi ‘a e ui ko eni ‘Eiki Sea pea mo e siate folau, mālie ‘aupito hono tuku mai ‘e he ‘eikivaka ‘Eiki Sea na’a ku lave ki ai ‘aneafi ‘a e siate folau he ko e fatongia ‘o e ‘eikivaka ‘Eiki Sea ngaahi houa kimu’a pea mavahe ‘a e vaka kuo ‘osi toho ‘e ia ‘ene mape mea’i pē he Feitu’u na ‘Eiki Sea, Ko e mape tau pehē ko ha folau ki ha motu kuo pau ke ‘ilo he ‘eikivaka ia ‘a e *longitude* mo e *latitude* mo hono ngaahi fika pea ‘oku ne hanga leva ‘Eiki Sea ‘o seti ki ai ‘ene kāpasa ko hono ‘uhinga ke tuku e hui ki he fo’i fika tonu ko ē ‘i he mape ‘oku folaua ko e fatongia ia ‘o e taki, kapau ‘e *failure* ‘a e taki ke ne hanga ‘o toho ‘ene mapē ‘a ē tohi ko ē. ‘Oku ou faka’amu ange pē ‘Eiki Sea na’e taukei pea ma’u e poto ‘a e fa’ahinga poto ‘Eiki Sea ko e fa’ahinga poto ‘a e ‘Otua ko u manatu ‘Eiki Sea ‘Eiki Kōvana ‘a Ha’apai he taimi ni ko ‘ene ki’i lea ia ‘oku ne fa’a fai ma’u pē ko e poto ‘i loto *intelligence within*.

Sea ‘oku ou sio ki he ui ko ‘eni ko u tui ‘Eiki Sea ko e fakaa’ua’u atu pē eni ‘etau folau pea tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ke tau tafoki. Ne u lave ‘aneafi ki he fakamāmāni lahi ‘o e *democracy* mo e fiema’u ko ē ‘o e Pule’anga ‘o e ‘aho ke ‘i ai hano faingamālie ke *implement* ‘enau *policy*, mo’oni ‘aupito, kā ‘oku ‘i ai e fatongia ‘o e kau kauvaka ‘Eiki Sea ke nau fakatangitangi ‘o fakahā hake ki he saluni ki he ‘eikivaka he ‘oku lahi pē foki ‘a e ngaahi taimi ‘Eiki Sea ‘oku ke mea’i ko e hū pē ‘a e ‘eikivaka ia ki he saluni, folahi ‘ene mape ha’u e kau meti pea mālōlō atu ia ‘o inu ‘ene mailo pe pē ko e hā ‘ene fa’ahinga me’a pea lele e vaka ia, lolotonga ‘a e folau ‘a e vaka ‘etau Patiseti ‘oku ‘i loto ‘a e kau kauvaka ‘Eiki Sea kae to e mahulu atu ‘a e kau pasese ‘a e kau pasese ‘i he’etau folau.

Ko e silini ko eni he Patiseti ‘Eiki Sea ko e silini ia ‘oku ‘uhinga ke langa’aki ‘a e pasese he ‘oku faka’ofa ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko ‘eku malanga ko eni ‘oku ou sioloto pē au ia ki he’eku kau pāsese hoku vāhenga fili he ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fa’a tu’u hake ai he Fale ni ‘o fai ‘a e fakamalanga ko eni ‘Eiki Sea he ‘oku ou loto ‘oku ou faka’amu ‘Eiki Sea ko e ngaahi fakakaukau ko ē ‘oku ‘ohake mei he kau kauvaka ‘oku totonu ke fai hono *value* pē ko hono fakamahu’inga’i pea ko ‘ene ‘osi ko ia ‘Eiki Sea pea mafuli leva e vaka ‘o hū mai leva e kau ‘eikivaka ia ‘o fakahoko honau faiva fakatalutalu ko e fakatautau hotau fonua ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku hanga ‘e he ui ko eni...

<007>

Taimi: 1025-1030

Mō'ale Finau : '...o fakahā mai kiate au 'a e me'a ko ení. Ko e ui ki he ngaahi Potungāue ko e ngāue fakataha 'Eiki Sea. Pea 'e 'ikai ke u toe hanga 'o 'oatu 'Eiki Sea 'a e fo'i Potungāue pau, 'oku ou nofo 'eku fakakaukā 'Eiki Sea, 'oku totonu ke fai hono fakatokanga'í.

Tokanga ki he lekooti ngāue ngaahi kautaha ke fai ngāue ‘a e Pule’anga

Ka koe'uhi 'Eiki Sea ko 'etau talanoa eni he patisetí, pea te u foki ki he fo'i Potungāue pē 'e taha 'Eiki Sea, ke u hanga 'o fokotu'u atu ki he Hou'eikí, ki he 'eikivaká. Ke nau to e foki mu'a ki hē 'o fakapapau'i 'oku nau lava 'o muimui'i 'a e me'a ko ení ke kakato. Ko e Potungāue ko eni 'Eiki Sea ko e *Procurement*. Ko e Potungāue ko ení 'Eiki Sea, 'oku tu'utu'uni pē 'e he Laó ia pea 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eikí. Ko e toko taha pē ia 'oku ne 'i ai 'oku Sea he Potungāue ko ení. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i kupu ai 'Eiki Sea 'oku ou loto ke u 'ohake, 'oku 'ikai ke u fa'a fanongo he me'a ko ení 'Eiki Sea. 'Oku pehé ni. Kuo pau ke fakapapau'i ko e ni'ihí ko ē 'oku nau kole ki ha ngāue ke fai, kuo pau ke fakapapau'i honau ngaahi lēkooti ngāue, koe'uhi ke fakapapau'i te nau lava fakahoko. Pea 'i he hili ko ia hono fakapapau'í, pea 'oku hanga leva 'e he Potungāue ko ení 'o tala hake ki he kapitení, ko e ni'ihí eni 'oku nau taau ke nau fakahoko 'a hono langa 'a hotau fonuá, pea ko 'ene 'osí ia 'Eiki Sea.

Tokanga ki he langa faka'ekonomika e fonua

Ko e taha ia e me'a 'oku nofo he'eku fakakaukau 'Eiki Sea, koe'uhí ko e kātoa 'a e ngaahi polokalama ko eni 'a e Pule'angá, kiate au Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai, fo'i me'a 'e 7. 'Oku fakahā mai pē 'e he ui ko ení, ko e ui ke ngāue fakataha, ke *achieve* pē ke a'usia, 'a e taumu'a ngāue, pea 'oku 'omai 'a e taumu'a ngāue 'e 7. Te u to'o pē 'a e fo'i 2 ai 'Eiki Sea ke u faka'osi'osi 'aki 'eku malangá, *economic building* pē ko e langa faka'ekonōmika, te u ki'i kamata atu ai. 'Eiki Sea ko 'eku nofo hē, 'e 'ikai ke u hanga 'e au 'Eiki Sea 'o *detail* atu 'a 'enau *policy*, he ko e me'a ia 'a e *Executive*. Ko e me'a pē 'oku ou hanga 'e au 'o 'oatu hení 'Eiki Sea, ke fakapapau'i mu'a 'e he 'eikivaká, 'oku lava ke 'i ai ha ola 'o e langa ko ení. 'Oku ai 'a e pa'anga 'Eiki Sea 'oku 'osi fakahingoa ia he polokalamá te tau toki lave ki ai, ko e pa'anga ia 'oku lahi ki he tafá'aki ko ení. Ka koe'uhi ko 'ene 'asi ko ia hē, mo 'eku foki ki he ui ko ia kae ngāue fakatahá 'Eiki Sea, 'oku ou sio loto atu au ia ki he kau pāsese ko ia 'a'akú, 'oku pehé ni.

Na'a ku lave 'aneafi ki he me'a 'i 'osení, kai ke u to e lave ki ai, 'osi tukuatu ia he'eku fakakaukā. Na'e 'ai pē ke u 'ohake 'aneafi 'a e ki'i fo'i fakakaukau ko ení 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou loto ke u vahevahe atu. 'Oku tau nofo he taimi lahi 'o fakakaukau, 'oku hanga 'e he ngaahi *organisation* mei muli kau ai 'a e fakataha 'i Siniva, ke ne hanga 'o pule'i kitautolu, 'ikai ko e toutai pē. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a kehekehe ia 'i Tongá ni 'Eiki Sea, 'oku lele ia 'o 'alu, pea 'oku 'omai 'a e fo'i faka'uHINGA, ke tau foki ki he me'a na'e tu'utu'unia mai mei muli ke tau fai. 'Eiki Sea ko 'eku fehu'í 'oku pehé ni. 'Oku 'i fē 'etau *sovereignty*? 'Oku 'i fē 'etau falala ko e 'Otuá ko Hotau Hūfanga'angá. Ko e hā 'a e 'uhinga ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ko e *sovereignty* ha *state*, 'oku pule'i ia 'e he *state* ko iá. 'Oku 'ikai ke pule'i ia 'e he *international organisation*. Tukukehe ka ko ha ngaahi talite pē konivēsio ke tau fekau'aki mo e Pule'anga fakatahatahá, te tau toki mo'ua ki hono ngaahi *convention*.

Mō'ale Finau : Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i hoko atu.

Mō'ale Finau : Ko 'eku faka'uhinga 'Eiki Sea ki aí, ke 'oua mu'a kuo taau ke tau tu'u pē 'atautolu 'ia tautolu. Tapu pē mo e Minisitā ko eni e Toutái, 'oku ai e ki'i talanoa he Folofolá. Talanoa ko ē kia 'Eseta. Sea fakamolemole pē Sea na'a 'oku ou hala loto'api ho mala'é, neongo pē 'oku te'eki ke 'i ai hao fu'u lakanga fēfē ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai Fakafofonga, 'oku ou tokanga au ia pē 'oku si'isi'i 'a e 6.6milionā 'oku 'alu atu ki he fakalalakaka 'a Ha'apai 'i he'etau fakamatala ko ē. He 'oku 8 pē 'a Vava'u. 'Oku ke tu'utāmaki ai?

Mō'ale Finau : 'Ikai. Si'isi'i, 'osi fe'unga pē ia Sea, ha pē ha me'a ...

Sea Kōmiti Kakato : Hoko atu koe.

Mō'ale Finau : Ko hoku vāhefonuá 'oku Sea ko e vāhefonua 'oku fiemālie. Neongo ko mautolu na'a mau fakatahatahá 'i fonuá, ka 'oku 'ikai ke mau 'eke 'emautolu ha'amau totonu, 'i he me'a ko iá hangē 'oku totongi'i. 'Oku mau nofo pē 'Eiki Sea he ko e tu'utu'uni 'a Tupou I taimi na'e fakatahataha mai 'a e kau to'á 'osi hono tau'i 'a Velata. Na'a nau lue mai 'i he halá 'o nau omi ki he Fanga'i he -Sī. Pea vakai atu 'a Tupou I he'enau hanga atú, 'oku nau fu'u fiema'u 'enautolu ha'anau tofi'á pea folofola atu e Tamá. Tu'i'āfitu, me'a koe ki Vava'u, Tu'ilakepa, mo hai fua. Pea toki me'a atu toki 'afio atu 'a e Tamá ki he fo'i tama 'e 2, 'e toko 3..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga 'oku ou fokoutua pē...

<008>

Taimi: 1030-1035

Sea Kōmiti Kakato: 'i Ha'apai ko ia eni 'e lava hoko ai ho'omou hala.

Mo'ale Finau: 'Io ka na'e 'oatu pē ho 'inasi 'i Ha'apai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko au mo e Fika 1 'o Tongatapu.

Mo'ale Finau: Pea toki vakai atu e Tu'i ki he fo'i toko 3 ko eni 'e 'Eiki Sea. Fanualofanga pea mo ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kuo tau kalasi Hisitōlia koā pē ko 'etau patiseti 'oku feinga'i?

Mo'ale Finau: Sea tuku pē mu'a ke 'oatu 'eku ko e kinikini pē patisetí. Kātaki pē Minisitā, te u foki mai pē ki ai ko e hisitōlia 'o tautolu ko e hisitōlia 'oku mo'oni, tau ako mei ai ka tau poto, folofola atu e Tu'i Fanaualofanga, Taufatofua, Kavamo'unga'one mou 'ilo moutolu ko e Ha'apai mo'oni. 'Ikai ke 'oatu ha'amou tofi'a 'a moutolu. Mou nofo pē 'i Ha'apai 'o langa e fonuá. Sea, ko e laumālie ia 'o e patiseti ko eni 'Eiki Sea. Sea, 'ikai ke nofo e fakakaukau ...

Veivosa Taka: Sea ke kole pē ha ki'i fehu'i ki he Fakafofonga pē 'e tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Fakafofonga Ha'apai he ko moua eni ko ho'omo taimi eni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Taimi eni 'o Ha'apai eni.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Fakafofonga 12 ko e hā e me'a na'e 'oange ai e ngaahi tofi'a ia e kau to'a ko ē kae si'i tuku pē kau to'a ko ē? Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea, ko e to'a ha taha 'oku ne ikuna hono lotó. Tuku e koloa ia 'a māmaní. 'Oatu ia ma'a moutolu. Ko mautolu ko ē 'oku mau 'ilo'i ko ē folofolá pea mo e tāpuaki 'o e langí ko e tāpuaki 'e nofo pē 'o langa fonua. 'Ikai 'eke ha totongi. Ne u lave he uike kuo 'osi he si'i ni'ihi 'oku nau lolotonga kosi 'i Lea'aetohi. Fakamolemole hala ha totongi.

Sea, ko e ui ko eni ko e *call for unity*, faka'amu ange pē na'e hiki 'e he kau takí na'e hiki 'i he loto mo'oni, *genuine*, he ko e ui ē 'oku loloto, ko e ui ē 'a e poto 'i loto. Ne u lave ki ai me'a 'aki he Kōvana Ha'apai. Ko e poto ia 'Eiki Sea te tau solova 'aki e patiseti ko 'e ē. Ko e poto ē te ne langa 'etau *humility* loto ma'ulalo ke tau tafoki kapau 'oku tau 'ilo 'oku hala ke tau tafoki kapau 'oku kite ha hakau. 'Oua te tau lau Hou'eiki ko ha fo'i 'oua te tau lau 'oku te tō lalo kapau ko e 'eikivaka kita pea te 'ilo'i kuo hake e peau. Ko e vaka e fonua ni 'Eiki Sea 'oku 'osi taula loto kuo ngoto vaeua. *Deficit* 'etau patiseti. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'eku 'ohake *deficit* ke pehē ko ha me'a 'oku 'ikai ke nōmolo 'ene hoko, 'ikai ko Nu'usila *deficit*. 'Amelika, fo'i Palesiteni pē 'e tolu talu mei he 18 tupu 'enau 'alu ko ē ki he'enau *Republican* fo'i tu'o tolu pē 'enau *surplus* mo e *balanced budget* toenga *deficit* kotoa a'u ki he 'aho ni.

Ko 'eku poini 'Eiki Sea ke tau fanongo pē ki he kole e kau kauvaka. Kapau 'oku mahino mai 'oku ai ha me'a 'oku 'uli'ulilātai hangē ko e me'a 'oku tau fakafekiki ai he 'aho ni 'Eiki Sea, ko 'etau fakafekiki pē 'oku ma'a koā 'a e *procurement* pē 'ikai. Na'e fēfē koā hono fili e kau tama ko eni pē 'ikai? 'Oku 'i ai nai ha ni'ihi 'oku ai ha *conflict of interest* pē 'ikai? 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau vete ke tau talamai 'io ko au 'oku pehē. 'Ikai ngāue'aki ho konisēnisi. 'Oku 'i ai e ki'i lea 'i he *riot* ko eni 'a 'Amelika he taimi ni ko e lea mālie na'e fai he *Mayor* 'o *Atlanta* 'a ē na'e tutu ... *Wait, where is your conscience?* Ko fē hotau konisēnisi? Hou'eiki, mahino mai ho'omou taumu'a ngāue 'e fitu, sai 'aupito. Ko e *drugs* kapau 'oku si'isi'i hono silini kapau 'oku ma'u fakalahi. Ko e *key* ki he taulanga e fonua ko eni ko ha konisēnisi 'oku tau'atāina, konisēnisi 'oku 'ofa he 'oku mahu'inga ange 'Eiki Sea ke tau hanga 'o *save* 'etau sēnití ke 'i ai ha'atau malu'i ki he kaha'u neongo 'oku te'eki ai ke hū mai 'a e mahaki koeni ka 'e 'i ai e taimi 'Eiki Sea te tau fiema'u he ko e taimi ko ē 'e 'asi mai ai 'a e 'Eiki Ta'ane 'Eiki Sea ko e taimi ia 'e lau ai hotau poto mo e taimi

ia 'e lau ai 'e he 'eikivaka tā na'e tonu pē 'a e *latitude* mo e *longitude* mo e toho 'ene mape. Sea ko u faka'amu ange pē 'oku tō tonu atu pē mou kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmia kapau ko u 'ohake ha me'a 'oku 'ikai ke taau pea mo ho'o fakakaukaú. 'Oku ou tuku atu pē 'eku ma'ú mo e ki'i taukei 'oku 'iate au, fakamālō 'Eiki Sea na'e 'i ai ha ki'i taimi nau 'alu 'o ngāue he ...

<009>

Taimi: 1035-1040

Mo'ale Finau: ... Pule'angá ke ta'u 'e tolu meimei fā. Manatu ki he ki'i hiva na'e 'omai kiate au he taimi na'e fakanofu au Kōvaná 'oku pehē, himi 'o e Uēsilianá. 'I he 'aho mo e pō te nau ngatolo mai. Taimi 'e ni'ihī te nau hangē ha 'angeló ka 'oku 'ikai ko ha 'angelo ia. Ko 'enau ha'u ke faka'auha koe. Ko e ki'i fakamalanga ia ko u fai mo 'eku 'ofa atu ki he Pule'angá kae hoko atu 'etau ngāué. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá. 'Eiki Sea 'oku fakamālō atu he ki'i faingamālie ko eni 'oku 'omi ma'á e motu'a ni. Ko 'eku fakahoha'a faka'osí pē 'aku eni he Patisetí Sea pea u tali hikinima ai pē au.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga me'a pē koe he ko toki ki'i taimí eni he na'a ke si'i me'a atu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'ú na tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga pea pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpelé pehē foki kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu koe'uhí ko e ngaahi talatalaifale pea, kuo tōkaki ma'a e Fale 'eiki ni ke mau muimui siate kuo 'omi mei he 'Eiki Sea Fale Aleá kae pehē ki he Feitu'ú na.

Sea ko e fakahoha'á 'oku 'ikai ko ha fiepoto 'oku 'ikai ko ha langa'i ha tu'unga 'o ha me'a kuo tō ka ko e 'oatu pē ko e 'uhingá na'a 'i ai ha taimi 'e hake ai hotau vaká na'e 'ikai ke mau fakahoha'a atu. Pea ko e 'uhinga ia 'eku, 'oku ou manatu ai 'Eiki Sea ki he ki'i motu'a 'eikivaka na'e 'i Ha'apai ka ko e ki'i motu'a mei Okoa. Pea 'oange 'ene laisení 'aho pē ko iá. Pea ko e taimi ko ē na'a nau folau atu ai 'i he vahá na'e 'i ai e ki'i motu'a ia na'e heka pē ia he taumu'á. Pea ko e kaila mai 'a e motu'á, 'eikivaka tau tō Hahake. Pehē atu leva he 'eikivaká, fehu'i atu angé pē ko e kauvaka pē ko e pāsese. Pea tali mai he ki'i motu'á ko e pāsese au. Hanga kimu'a! Tu'o tolu 'a e fakahoha'a mai 'a e ki'i motu'á kuo kahī e tākelé he funga hakaú. Ko e 'aho pē na'e foaki ai e ki'i laisení pea 'a'au leva e utá 'o tuku he hakaú ka nau foki fakavavevave mai ki Tonga ni.

Tokanga ke ta'imalie 'a Ha'apai he ika pa'anga \$5 fakatau he Pule'anga

'Eiki Sea ko e mu'aki 'a e fakahoha'á ko u 'uluakí fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'a e Ngoue mo e Toutaí. Ko e, na'e hoha'a mai 'a e kāinga Ha'apai fekau'aki pea mo e ika pa'anga 'e nimá mo e ika pa'anga 'e 10. Pea na'e fai e fakahoha'a ki he 'Eiki Minisitā pea ne tali lelei, Ha'apai mou fiemālie ko e toni eni 'e taha 'oku 'oatu ka moutolu. Pea ko e fehu'í te mou lava 'o fakatoni mai 'i he uike kotoa pē? Ko u tui ko e fu'u 'ofa ia pea te u pehē 'oku fua 'enautolu pa'anga 'e 10 kae toki fai e fakamāketí ia pa'anga 'e nima. 'Eiki Sea 'oku ou hakahaka ai he pongipongi ni pea 'oku

ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko e ‘ofa ko iá pea ‘oku fiemālie ai e kāinga Ha'apai 13 pea mo 12. Ha'apai kotoa pē ka ‘oku nau toutai ‘i Tonga ni kau mo e Ha'apai ko iá. Pea ko u tui ko e fiefia ia ko u ‘oatu mei he motu’a ni.

Ko hono uá ko e ngaahi monū’ia ko eni ko ē fekau’aki pea mo e palaú pea ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga mo taki houa ‘e 75 ē pea mo 12. Sea ‘oku fakafeta’i, ‘oku ‘ikai ke ma kei a’a ka kuo ma kakau. Pea ko u tui ko e ngaahi lelei ia pea mo e ‘aonga ia ‘o e to e ‘i ai ha ki’i me’a ko e lafi he tafa’akí ‘o fai e ki’i mumuhu. Ko ‘ema felōtoi pē pea ko u tui ko e fiefiá ia.

Sea ko u fakahoha’a atu hetau Patiseti mei me’a hake Minisitā Leipá fakatonutonu mai ki he peesi valu ki he 11 pea toki ‘unu ai ki he 20 ki he 25. ‘Eiki Sea ko e lave’i he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i kukukuku ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Palēmia ke fononga’aki mo fakaivia’aki e Pule'anga Tongá ko e pa’anga ‘e 58, 589.6 miliona ke lava ‘o fakahake ‘aki hotau vaká ki taulanga ‘i he 2020/2021. Ka toki fehālaaki pē Palēmia pea ke fakamolemole pē ‘o fakatonutonu mai. ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Veivosa Taka: Sea ‘oku taku foki ‘i he Patiseti ‘oku fa’a me’a ‘aki pē ‘e he kau mēmipa e Fale ni, Ko Sihova ko hotau Talitau’anga. Pea ‘oku hangehangē ka au pē ko e palafu ‘a e ‘Eiki Palēmia pē ko ha’ane fanongo pē ha malanga, ‘ene pehē ka ai ha me’a te u fusimo’omo ai, Ko Sihova pē te ne fakakakato au, pea kuo hangē kuo u aafe he fo’i fakakaukau ko ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ko ena ‘e me’a mai e ‘Eiki Palēmia ‘o fakamāhino mai ka e toki hoko atu.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e feitu’u na ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakamālō ‘i he’etau to e ma’u ‘a e pongipongi lelei ko eni, tau to e hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘i he laumālie faka’ofa’ofa ko eni. Ko e Fakafofonga ko eni foki Fika 13 ‘o Ha’apai, ko eni kuo ne ‘ai mai e fo’ilea ko ia, pē ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘o fakapapau’i pē ko e palafu pē ‘a e motu’a ni ‘i he Ko Sihova Hotau Talitau’anga.

‘Eiki Sea, ko hono mo’oni, ko kitautolu ko eni ko e vaipalo kotoa pē, ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e sia’a. Ko e ‘Otua tokotaha pē hotau falala’anga. Ko ia pē ‘oku ha’u mei ai ‘a e me’a kotoa. Ko ‘etau ngaahi fanga ki’i fakafuofua holo ko eni ‘oku fai ka ‘ikai ke fakahoko ia ‘e he Tama ko ia, ko ‘etau faka’ofa ia.

Sea, ‘oku ou kole fakamolemole pē ki hoku tokoua ‘i he kongá ko ia. Ko ‘etau falala ‘oku fai ia ki he tokotaha ko ia. Pea ‘oku fakahinohino pē ‘e he Folofola, ka ‘ikai ke fai ‘aki ‘etau ngāue ‘a e Tui, ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ‘etau lotu. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Tokanga Ha’apai 13 ki he ivi e fonua ke mafua fe’amokaki fakapa’anga e patiseti

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea, tapu mo e feitu’u na. Faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga ko e ‘uhi ko ‘ene fili ha taumu’a, ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i Sea pē ko e ‘Eiki Palēmia pē ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga na’a ne mai ‘a e fo’i fakahinohino ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia ai.

‘Eiki Sea ‘oku ou lave’i hifo pē na’a tau fe’amokaki ‘a e pa’anga ‘e 55.5 miliona he ta’u fakapa’anga lolotonga ko eni, ‘a eni ‘oku tau lolotonga ‘i ai ngata he ‘aho faka’osi ‘o e māhina ni. Pea to e lave’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai hotau mo’ua ke tā ko e 495 miliona pea kuo u tui ko e fa’ahinga laumālie ‘oku ou lave’i ai ‘a e tu’unga ko eni ‘i he pa’anga ngāue ke tau fakahoko ‘aki ‘i he ta’u fakapa’anga hoko, ko e 500, ko e mo’ua ‘o e Pule’angá ko e 400.

‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i tailiili. Ne ‘osi me’a mai pē e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku toloi ‘i he māhina ‘e 6 pē 5 nai, ‘ikai ke u fakapapau’i. ‘Oku to e ai leva kongá ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi, ‘oku hiki mei he peseti ‘e 61 ‘a e vāhenga ki he peseti ‘e 61. ‘A ia ‘oku ‘ova ‘aki ia mei he tāketi ‘a e Pule’angá peseti ‘e 53. Fakatonutonu mai ‘e Minisitā kapau ‘oku ‘ikai fenapasi e fakamatala ka ke hanga ‘o toki fakamāama mai ‘a e fakakaukau ‘oku ou ‘oatu he motu’a ni.

‘Eiki Sea pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘i he palakalafi ‘i lalo hifo pē ‘oku fokotu’u ‘e he Pule’angá, ko e makatu’unga mei he ngaahi fe’amokaki ko ‘eni, ke nau tokanga ki hono fakapotopoto’i ‘o e fakamole. Pea kuo u tui ‘Eiki Sea ko e kongá ia ‘oku ou hanga ‘oatu ‘e Hou’eiki Pule’angá, mou fakamolemole na’a ‘oku taku ko e talu eni ‘etau feme’a’aki mai ‘i he ngaahi uike kuo maliu atu ‘o a’u mai ki he uike ni mo e hoha’a pē ‘a e kau Fakafofonga e Kakai fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue kuo fokotu’utu’u ke fakahoko ai ‘a e ngāue, ko e kongá ia ‘oku ou lave ai ‘i he ta’u ni.

‘Oku ‘omai leva ‘i he ta’u fakapa’anga hoko 2020/2021 ke tau to e fe’amokaki ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 60 miliona. ‘Osi mea’i ia ‘e he Fale ‘Eiki ni pea mo e kakai e fonua. Ka ‘oku ‘i ai ‘eku hoha’a ‘Eiki Sea, ‘i he *Gap* ‘o e mo’ua pea mo e pa’anga ‘oku tau fiema’u ke tau ngāue’aki ai, ‘oku fe’unga ‘a e ...

<003>

Taimi 1045-1050

Veivosa Taka: ...fo’i faikehekehe ko ia, pea mo e 94.6 miliona, ‘a e mo’ua mei he pa’anga ngāue. Ko ‘eku fehu’i ‘Eiki Sea, ‘e te tau taulanga? Te tau a’u ki he tu’unga ‘oku lava ‘o fakahoko ‘etau faka’amu ki ai. Ko e kongá hono hokó ‘Eiki Sea, kuo tō ‘a e fu’u faka’auha ko eni ki he māmani fakalukufua tukukehe ‘a e ki’i fonua na’e tuku ki langi. Kā ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a ‘a e mātu’a ni fekau’aki pea mo e neongo ‘oku ‘i kai ke ‘i Tonga ni, kā na’e ‘osi ‘i ai ‘a e saikolone ko Tino, ‘i ai ‘a e saikolone ko Hāloti, na’e ‘i ai mo e saikolone ko Sita pē ko Kita, ‘a ia ko e ngaahi fakatamaki eni ‘oku hoko lolotonga ‘a e fe’amokaki lolotonga ‘a ‘etau talatalanoa ko e hā nai ha me’a ‘aonga te tau uta ki vaka ke folau mo ia ‘i he tahi.

‘Oku ou manatu ‘Eiki Sea ki he taimi ko ē na’e fakatū’uta ai ‘a ‘Amelika ki he māhina, pea na’e lahi ‘a e me’angāue na’e fiema’u ke fetukutuku ki ai ke fai ‘aki ‘a e ngāue. Na’e ‘i ai sifitingi ko e polokata ko e hā ‘a e ngaahi me’a vete, pea ko e taimi ko ē na’e mahiki ai ‘a e vaka ke puna na’e mamafa ‘a e uta, pea tu’utu’uni ‘e he pailate, to’o ‘a e sifitingi ‘o lī ki lalo he ‘oku lava pē ‘e he polokatá ia ‘o fai ‘a e ngāue ko ia, paipa tongi, to’o pea mo e ki’i palaea ‘o tuku ki ai he ‘e lava pē ‘e he longnose ‘o fai ‘a e ngāue ko ia. Na’e laku ‘a e ngaahi uta ko eni ‘Eiki Sea, pea na’e lava ‘a e vakapuna ko eni ‘o ‘uluaki tū’uta ai ‘a ‘Amelika, ko *Neil Armstrong*, ki he māhina pea mo e ngāue na’e lava ‘o fai ‘e he me’a ngāue ‘e taha ‘a e ngāue ‘e tolu pē fā.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he peseti 85 tu'unga mateuteu 'a e Potungāue Mo'ui ki he COVID-19

'Eiki Sea ko e fehu'i ia, ko 'eku fehu'i eni ki he Minisitā 'o e Mo'ui, ko e 'uhingá he 'oku tau *focus* ki he mo'ui, na'a ne me'a kimu'a mai 'o ne pehē ko e pēseti 'e 85 kuo 'osi maau ia 'osi mateuteu 'a Tonga ia ki ai. Kā ko 'eku fakakaukau 'Eiki Sea na'a 'oku tau hoha'a ki he Kōmiti, kā kuo 'osi maau pē 'Eiki Minisitā ia na'a 'oku 'osi tonu pē fokotu'utu'u ia 'a e ongo tamaio'eiki mei he 'Eikivaka 'a e meti 'uluaki pea mo e Kapiteni. Kā ko 'eku 'uhingá ke ke lava 'e he Hou'eiki 'e he 'Eiki Minisitā 'o ne hanga 'o *detail* mai, ko e pēseti 'e 85 ko ení, ko e sifitingi na'e tuku ia, ko e me'a malu'i kuo ma'u ia, ko e hā 'a e huhu, ko e 'uhingá kae lava ke mau fiemālie ki he fokotu'u taumu'a pea mo e siate folau kuo fakahoko 'e he 'Eiki Palēmia. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai 'oku kei hoha'a pea 'i ai 'a e sifitingi ia 'e tuku.

'Oku 'ikai ke, mole ke mama'o Hou'eiki Pule'anga ke mau fakafepaki'i 'a e taumu'a ngāue mo e ngāue 'oku fakahoko, ko e me'a pē 'oku fai ai 'a e tātāla'a ia pē 'oku kei taau mo fe'unga 'a e ngaahi naunau na'e fokotu'utu'u ke fai 'aki 'a e folau 'i he fu'u vaha'a taimi 'oku hou. Ko e taimi ko ē 'oku folau tahi 'i Ha'apai 'Eiki Sea, ko e taimi pē ko ē 'oku ongo'i ko ē 'oku mau mama ha fo'i meleni hūfanga 'i he fakatapu, pea ko e lea 'a e 'eikivaka, mou ma'u pē 'a e kakano 'o e meleni 'oua na'a lī 'a e kili'i meleni ki tahi he 'oku ta'epau 'a e folau. 'I he ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea kātaki pē 'e lava ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, me'a ange Minisitā.

Veivosa Taka: Mālō.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga mateuteu peseti 'e 85 maau he Potungāue Mo'ui ki he kolona

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō, tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma'āá 'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato, ko e fakamatala ko ia ke tokoni atu pē ki Ha'apai, 'oku tau 'i he tu'unga pēseti 'e 85 mateuteu ki he fokoutua ko eni. Kae hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai kimu'a, ko e *PPE* pē ko e ngaahi naunau ko ia ki he malu'i 'oku nounou fakamāmani lahi pē ia, pea te ne hanga leva 'e ia 'o uesia neongo ku o 'osi fakahoko 'a e ngaahi *order* ia ko ení pea ku o 'osi tuku atu ia ki tu'apule'anga 'osi kakato mo hono pa'anga, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'a e Potungāue ke fai ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni, 'ikai ke ngata pē 'i he ngaahi naunau *PPE* malu'i kā ko e ngaahi *equipments* ngaahi naunau kehe 'a e Potungāue 'oku 'osi 'i ai pē hono pa'anga, pea kuo 'osi fakahoko 'a e *order* ko ení, kā ko e teuteu atu pē ke 'omai mei tu'apule'anga kā 'oku tu'u fakamāmani lahi 'a e ngaahi naunau kātōa ko ia 'o a'u ki he *testing kits* pē ko e *testing reagents* 'oku ngāue 'aki ki hono sivi 'o e fokoutua ko eni ko e Kolona vailasi, 'osi fakahoko atu hono *order* 'a e 3000, pea 'oku 'i he laumano 'a e *order* ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...*On the pipeline* 'Eiki Sea kā 'oku tu'u nounou kātoa 'a e ngaahi 'uuni me'a ko eni fakapule'anga ko hono 'uhinga ia 'oku te'eki ke a'u mai ki Tonga ni kā 'oku 'osi 'i ai hono pa'anga mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Fakafofonga Ha'apai ki'i toenga ko eni pea tau mālōlō kātoa ia 'a 'au pea 'oku ou lave'i mahalo ko ho'o kakato ia.

Veivosā Taka: Fakafeta'i 'Eiki Sea fakamālō atu ki he Minisitā Mo'ui ko e fakamahino mo fakamaama Hou'eiki Mēmipa tā kuo 'osi maau e pa'anga ia ki he naunau ko e tuai pē hono fakahoko mai 'a e me'angāue 'i he palopalema 'o e ngaahi fefolau'aki mo e ngaahi nounou fakapa'anga.

'Eiki Sea ka u hoko atu 'eku fakahoha'a. Ko e hangehangē kia au he taimi ni 'oku mea'i pē ia he ongo 'eikivaka kuo maau e COVID ka mau vivili atu he COVID pea ko e 'uhinga ia 'a e fiemālie he ko e Minisitā Pa'anga 'e 'Eiki Sea tapu pē pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tokotaha ko eni 'oku 'omai kia au 'a e fakahinohino ko 'ene me'a atu pē 'a e tokotaha ko eni hangē ko ha tama ko Campese mei 'Aositelēlia he taimi ko ē ko 'ene patō pē afe 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e patō 'o tu'u ai 'oku ne 'ilo pē 'e ia 'a e founga ke vete ai 'a e palopalema hangehangē kia au 'oku 'i ai tu'unga ko eni 'Eiki Sea kā 'oku ou manatu ki he taimi 'oku 'i ai 'a e mala'e 'akapulu ko e ongo Minisitā Toutai mo e Ngoue pea mo e Minisitā Polisi ko e ongo tangata ia na'a na maa'imoa 'i he sipoti ko eni, 'osi maau 'etmau timi 'amautolu 'Eiki Sea pea ko e fokotu'utu'u mai he kapiteni ia 'emau va'inga mo 'emau palani va'inga pea ko e taimi ko ē ko ē 'oku mau hopo ai ki mala'e va'inga kuo 'osi mea'i ia he ongo Hou'eiki ko eni, fakafepaki'i lahi mo'oni 'enau mautolu ko e lea ko e 'emau kapiteni si'i Vosa lele kitu'a 'eke pē ko e hā e me'a 'oku fai ko e me'a mai liliu e palani va'inga, mau liliu ko e liliu ko ia 'oku faingofua 'emau 'unu kimu'a pea 'oku ou tui 'e Hou'eiki ko e me'apango pē ia he ko e ongo 'eikivaka mo e meti 'uluaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu, fo'i 'akapulu ta'eoli taha eni 'i māmāni koe'uhī pē ko e 'ai pē kae tu'u 'o lele kitu'a 'o 'eke pē ko e hā e me'a 'oku fai mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e taha pē ia he ngaahi lēsoni e..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u ki'i tokoni atu ai pē mu'a Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea 'oku ou mālie'ia 'i he me'a 'a Ha'apai 13 kā ko e tokoni 'a e motu'a ni ko e folau vaka ko ē 'a Niua 'eikivaka pē 'e taha pea 'alu hifo leva 'o meti mo e kau kauvaka. Ko eni 'oku mahino hangē kiate au na'a 'oku 'i ai ha vaka Ha'apai 'e 'eikivaka toko ua ko e me'a 'e hoko ai 'e fefusiaki Sea he 'e tu'utu'uni atu ē pea tu'utu'uni ē he 'ikai ke 'ilo 'e he kau kauvaka ko e hā e me'a 'e fai. Sea 'oku ou kole ange ai pē ke tuku mai mu'a e ki'i toenga taimi ko eni ma'aku Sea, he 'oku ou 'ilo 'e au kuo kakato e taimi ia 'a Ha'apai 13

Mo'ale Finau: Ki'i fakatonutonu Sea, fakatonutonu pē 'a'aku ia Sea 'oku lava pē 'o ua e 'eikivaka, 'eikivaka fungavaka mo e 'eikivaka loto vaka.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e kei taha pē 'eikivaka kae 'ange 'a e fo'i fatongia ko e meti ko e fo'i lea ia te ne fakafaikhehehe'i 'alu koe 'o meti ki he fungavaka,

‘eikivaka ‘e tu’utu’uni pē tokotaha pē ko e me’a ‘oku nau fehalaaki ai mo lahi ‘a ‘etau vālau ko e toko ua ‘a e ‘eikivaka. Sea ko u ma’u ‘e au e ki’i taimi ko eni ke ki’i fakahoha’a atu ai ‘a Niua talu ‘eku nofo

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Fakamolemole na’a ku ‘osi foaki ma’a Ha’apai 13 e taimi ko u pehē ‘e au ko ho’o me’a hake he ko e Minisitā Sipoti koe he ‘ikai ke ke tu’utu’uni he ‘ikai ke ke to e lele ki tu’a pē me’a ki tu’a.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io na’e ‘ai ke a’u ki ai ‘a e fo’i sipoti ‘a Niua ko eni ‘e ‘oatu kae sai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Ha’apai 13

Veivosa Taka: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pē mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e me’a mai pē ‘a e Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku me’a mai ‘a 12 fakahoko atu ki he Minisitā ko e ‘uhinga e lele kitu’a ko e ‘osi ‘a e lēsoni. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko u hoko atu te u fulihi ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ‘Eiki Sea. ‘I he Patiseti lolotonga ‘Eiki Sea ‘oku lave ai na’e ‘i ai e palani ngāue na’e fakahoko mai he Pule’anga motu’a mo e ‘enau palani ko e pa’anga ‘e 10 miliona ke tanu’aki e hala ‘e 30 ‘i Tongatapu, Vava’u ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Veivosa Taka : ... Ha'apai mo 'Eua, pea 'oku liliu ia 'e he Pule'anga ko eni 'oku 'ikai ke u kau au ia ai. 'Oku ou manatu ki he fale'i 'a e tangata'eiki ta'u 92 kia au 'Eiki Sea. Na'e pehē 'e he tangata'eiki 'i he taimi ko ē e ngaahi fakatamaki 'oku hoko, 'oku 'ikai ke lava 'o a'u ki ai 'a e vīsonē. 'E Vosa, ko e hongé 'e tō kapau te ke li'aki 'a e tu'unga ngoue motu'á. Hangē ko ení, ko hono ta'aki, utu 'emau ngoué, pea mau li'aki 'emautolu 'a e konga kekelele ko iá ka mau to e 'ai kekelele fo'ou. Ka ko e fale'i ia ko ē 'a e tangata'eiki ko ení, fai e ngāué, ta'aki ho'o ngoué pea ke to e tō 'a e konga kekelele ko iá, kae toki hoko atu ho'o ngāue fo'ou, 'e 'ikai ke tō ha hongé ia. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'eku fakahoha'á. Ko u lave'i e tu'unga e tanu hala 'o Tongatapu 10, ha'u ai ki 6 'o ha'uha'u ai 'o 'alu ki Vava'u. Ko Niua 'osi fe'unga 'osi sai 'a Niua ia. Ko 'eku fehu'í 'Eiki Sea, kapau na'e..

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Taimi eni 'o Tokelaú eni. Uisa 'eku lele mei Tokelau.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Fakafeta’i Sea. Sea 'oku ou hūfanga atu pē he fakatapú Sea kae tuku mu'a ke u ki'i fakahoko atu 'a e me'a 'oku fiema'u vivili 'i Niuá. Ko e 'a'ahi ko eni 'a e 'Eiki Palēmia na'e fai ange ki Niuá, kau ia he me'a na'e fika 'uluaki taha ki Niua, ke ngaahi honau halá. Niuafu'ou, Niuatoputapu na'e fika 'uluaki ia. Fakamālō e motu'á ni, he 'oku lolotonga lele atu e ngāue ko e ngaahi homau uafú, 'a ia ko 'ene maau pē 'a e uafú kuo 'alu atu 'a e mīsinini tanu halá, ke lele e hala 'o Niuá 'i he lolotonga atu ko ení. Ko 'ene maau pē pea 'osi pea nau hiki mai ki Niuafu'ou, ko 'ene maau pē kuo 'alu atu 'a e mīsinini tanu hala. Tukuange mu'a Sea

ke tanu 'a Niua, toki vakai'i 'a Tongá ni he ko eni 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ki he tanu halá. Tanu hala ai leva mautolu.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mo ki'i laumālie lelei pē ke tau ki'i mālōlō.

Veivosa Taka : Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu 'i 'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e laumālie Hou'eiki. Me'a mai 'Eiki Palēmiá. Tau ki'i taimi ko eni te u tuku atu hangē ko ē fakamāfana e feme'a'aki 'a e kau tautahí, 'e tūkua mama'o atu ai pē 'i ai ha ki'i taimi 'o Tonga Mama'o. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakató. Sea ko e fai e feme'a'aki 'anenai 'i ai pē ki'i konga ko u mahu'inga'ia ai na'a fai atu pē ha ki'i tokoni ki he, koe'uhī ke fakama'ala'ala pē fakakaukau ko ia. Ko e fakakaukau ko ē *conflict of interest*, pea ko e mo'oni 'aupito 'i he anga ko ia 'etau faitu'utu'uni 'oku mahu'inga 'aupito e fakakaukau ko ia. Pea kuo 'osi fai pē 'a e, 'a e ngāue ko ia 'a e *procurement* 'oku nau hanga pē 'o *consider* 'a e fakakaukau ko ia. Ka ko 'eku feinga pē ke fakama'ala'ala heni Sea he koe'uhī 'oku 'i ai e taimi 'e taha 'etau sio fakaetangata pē ki ai ko e 'i ai pē ha felāve'i ia 'a ha taha ki ha taha pē ko hano foha pē ko e, pē ko hano fāmili mama'o pē kuo tau lava 'e tautolu ia 'o pehē kuo *conflict e interest* ia 'i ai. Ka 'oku 'ikai ke pehē 'a e anga ko ē hono fakakaukau'i fakangāue mo fakalao 'a e fakakaukau ko ia he ko e 'uluaki pē kapau 'e fai ha tu'utu'uni tau pehē pē 'i ha fakataha 'e fakahoko mai pē 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane felāve'i mo eni pea fakahoko mai. 'A ia ko e *declare* ia ko ia 'ete *interest*. Pea toki hanga leva 'a e fakatahá 'o fakakaukau'i pē 'oku 'aonga ia ki he me'a ko ia pē 'ikai pē 'oku sai pē ia.

Sai, te u ki'i fakamatala ki he me'a pē ko u hanga 'o lave'i lelei 'i he ngāue mai ko ē he kuohili ko e motu'a ni foki ko e motu'a na'e 'Atitá. Pea ko e kau tauhitohi ngaahi kautaha tauhitohi 'oku nau ngāue faka-'Atita, ngāue faka-*Accounting*, nau *advise investment*, 'oku nau *advise* he tukuhaú mo e ngaahi me'a fakapa'anga kehekehe lahi 'aupito. Sai, ka 'oku, te 'uluaki sio ma'ama'a pē ki ai ko e fakakaukau ko ē 'e tau'atāina e 'Atitá ko 'ene to e fai pē 'e ia ha ngāue 'e taha he ngaahi me'a ko eni ki ha *client* tatau pē kuo tau pehē 'e tautolu ia kuo *conflict of interest* ia pea 'ikai ke fai ha, pea 'ikai ke nau to e fai 'e nautolu e ngāue faka-'Atitá ka 'oku 'ikai ke pehē ia he *code of ethic* 'a e ngaahi kautaha 'atitá. 'Oku 'i ai pē 'a hono fakamavahe'i pē 'a e *partner* ia ko ia ki he tafa'aki ko ia ko ia pē te ne fai e 'ātita, kau *partner* kehe ia nau nofo pē nautolu 'o fai e ngaahi ngāue ko ē pea mo 'ene, pea mo 'ene kau ngāue. 'A ia leva te tau lava ke tau pehē 'e tautolu kuo *conflict of interest* ai ka te nau talamai 'e nautolu 'oku 'ikai pea fakatatau pē ia ki he Laó.

Ko e me'a ko eni e kau loeá, 'oku 'ikai ke to e fu'u loko kehekehe ia pea mo e me'a ko ia 'a e kau 'Atitá 'i he konga ko ia. 'Oku, ne 'osi hoko pē ia he'etau fononga mai, 'etau fononga mai, na'e 'i ai pē 'a e husepāniti ia mo e uaifi na'a ngāue pē naua ki he Minisitā pea mo e *CEO*. Pea 'oku to e hoko pē ia 'i he 'aho ni. Ka 'oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o talaange ki ai 'oku hoko pē hangē ko e *Ombudsman* mo e *CEO*. 'Oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o 'ai ki ai 'a e me'a ko ia 'oku *conflict of interest* he koe'uhī 'oku 'i ai pē ngaahi *code of ethic* ia ki ai. Sai ...

<009>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Palēmia: ... ko e ki'i fakatātā eni 'e taha. 'Oku ou kau he Talēkita ko ia 'i he *Retirement Fund Board*. Pea 'oku tu'utu'uni 'e he Laó ko e Palēmiá 'e Sea aí. Pea mo e Minisitā Pa'angá 'e kau aí. Ko e Pule'anga ko eni kuo 'osí ko au 'oku 'i aí 'isa pea 'oku kau ai mo e Tokoni Palēmiá. 'E 'uluaki 'eke mai ia fakahoko mai ho'omou *business interest* 'e fakahoko atu. Pea 'i he kuohilí na'e fakahoko ai 'e he tangata'eiki Palēmia ko iá ko u kei manatu'i lelei pē 'o ne pehē ko e pepa na'a ne fokotu'u pea ko e taimi ní kuo *pass over* ia ki he'ene fānaú. Pea ko e fehu'i te mau kei 'ave ki ai ha tu'uaki ki he pepa ko iá koe'uhí he 'oku *conflict of interest*? Ko 'emau talí na'e 'ikai. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai. 'Ikai ha palopalema ia ai. 'Oku 'ikai ke pehé ni ia ko 'ete felāve'i pē me'a pehē pea 'oku *conflict e interest* ia he me'a kotoa. 'Ikai!

Ko 'etau a'u mai ko eni ki he'etau talanoa ko eni he ngaahi kautaha ko eni 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga me'a pehē 'i ai 'o hangē ko eni ko 'eku talatalanoa atú pea kuo 'osi sio pē ki ai 'a e *Procurement* 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fepaki. Pea ko ia ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoko atú na'a uēsia kei uēsia ai ha loto ka koe'uhí pē foki 'oku tapu ia 'i he'etau Tu'utu'uni ke tau fakahā pē koe'uhí pē ko hano fehu'i mai. Pea hangē ko ē 'oku fanongo mai e kakaí 'oku 'ai ke fūfū ha me'a. 'Ikai 'oku 'osi fai pē *process* ia. Fai pē *process*. Pea 'oku nau kei fai pē 'a e ngāue ko iá a'u mai ki he 'aho ni.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fai 'a e feinga ke maau 'a e ngaahi me'a ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

Lord Tu'ivakanō: Kātaki fakamolemole pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele.

Fehu'ia ha fa'ahinga tu'utu'uni Kapineti ke tali mo malu'i no ngaahi kautaha ki he tanu hala

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'ú na. Ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Palēmiá koe'uhí he 'oku tau ki'i afe tautolu mei he Patisetí ka ko e fehu'i pē. Pe na'e 'i ai ha Tu'utu'uni Kapineti ke tali 'a kinautolu ko ia 'oku fai ki ai 'a e tālanga he ngaahi 'aho ní toko tolu ko iá pē na'e 'i ai ha Tu'utu'uni Kapineti ke malu'i 'anautolu ko eni 'e 'amanaki ke nō pē na'e 'i ai fai ha ngāue pehē 'a e Kapinetí. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele.

Tali Palēmia ki he fehu’ia fekau’aki mo ha tu’utu’uni Kapineta ki he ngaahi kautaha ‘e tolu

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea fakamālō atu pē ki he fehu’i ‘oku ‘omaí. Ko e hangē kiate au ‘oku kongā ua e fehu’i pē na’e ‘i ai ha Tu’utu’uni Kapineta ke ‘oange ki he kautaha ‘e tolu ko ení? Ko ‘eku ma’ú ‘oku ‘ikai. Ko e me’a ia ‘e ‘osi e *process* ko ia ‘a e *Procurement* pea ‘e fai ‘aki ia ‘enua tu’utu’uni ‘a e kongā ko iá. Ko e kongā ko ē ki he malu’i ‘oku ‘ikai ke u tui na’e ‘i ai ha tu’utu’uni pehē mo ia ke malu’i ‘o pehē ke tau, ke *guarantee* ‘a e fo’i toko tolu ko ení. ‘Oku kei fai ‘a e talanoa ko iá ‘i he taimi ni ki ai. Ka ‘o kapau ‘e a’u ki he fo’i taimi ko iá he koe’uhí ko e nātula ko ia ‘o e fo’i, tau ngaue’aki pē foki fo’i lea ko ia ko e malu’i. Ko e nātula ko ia ‘o e fetohi’aki ko iá ko e malu’i hangē pē ko é ko e me’a he kuohilí na’e fai pē ia. Na’e fai pē ia na’e ‘ikai ko ha toki ‘ai eni ia ke toki fai ‘a e me’a ko ení. Ka ko e ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ivakanō: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Tokanga koe’uhi ko e pa’anga fonua pea kuo pau ke taliui Pule’anga ki he Fale Alea

Lord Tu’ivakanō: Kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia ko e fehu’i pē he koe’uhí na’e ‘i ai foki e me’a na’e hoko ‘i he Pule’anga kuohilí ‘a e pehē ‘oku kei fai pē talatalanoa ‘i he me’a ia tu’unga ‘o e kautaha pea mo e Pule’angá. Pehē mai pē ‘oku kei fai ‘a e talatalanoa. Pea ‘oho ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu’ivakanō: ... ‘ohovale pē kuo fakamo’oni e Pule’angá ia mo e kautaha ko eni. Na’e mole ki he Pule’angá ka ko e ‘uhi pē ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke hoko ha me’a pehē ke mou me’a mai ‘oku kei fai pē talatalanoa pea ‘osi ange pē kuo fakahoko. Ka koe’uhi, ko e pa’anga eni ‘a e fonua, pa’anga tukuhau ‘a e kakai tau talatalanoa ki ai. He ko e ‘osi ange ‘a e ‘aho, ‘oku pau ke mou *account* ki he me’a ko eni ‘i he Fale Alea. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea, mālō ‘aupito Sea. Ko hono mo’oni ‘o’ona ia ‘i he kongā ko ia ‘oku kei fai talanoa ki ai, te’eki ai ke *sign* ha malu’i ia ‘i he kongā ko ia. Ka ‘oku ou tui ‘i he fakapotopoto ‘a e Pule’angá, ka a’u atu ki he tu’unga ko ia, ko e hā e fotunga ‘o e malu’i ko ia ‘e fai ‘e he Pule’angá koe’uhi, koe’uhi ko e ngāue ko eni ke fai. Pea ‘oku kei fakalao pē ia, pea kapau ‘oku fiema’u ke ‘omai ki heni, ‘e ‘omai pē mo ia, ‘a e ‘u me’a ko ia, he ko e founa ngāue pē ia.

Ko e ngaahi nō ko ē kimu’a na’e ‘i ai e nō mei Siaina, fai e me’a tatau. Na’e kimu’a atu na’e nō ki he kau tō hina, fai e me’a tatau. Ko e a’u ko ē ki he kongā ko ē kimui ni mai na’e fai ‘a e nō fakafa’ituitui 10 miliona, na’e fai e me’a tatau. Ko eni ko e ngāue ia ‘a e Pule’angá fakalukufua

pea ‘oku fiema’u ia ‘e he pangikē, ō pē ngaahi kakai ko eni ki he pangikē ‘o nau nō mei ai. Fiema’u ia mei he Pangikē ke ai ha fakapapau pea mei he Pule'angá ko nautolu ko eni te nau ‘oange ki ai ‘a e konituleki koe‘uhi ke nau ongo’i ‘oku nau *secure* ‘i he kongá ko ia.

Ko e ngaahi koloa malu’i ia ‘oku lahi fe’unga pē ia, pea ‘oku lahi, ka ko e anga pē ia ‘a e fakakaukau ko ia ‘o e ngāue fakapangikē pea ‘oku kei fai ‘a e talanoa ki ai ‘a e pangikē pea mo kinautolu ko eni. Kuo u tui ko ‘emau tu’utu’uni ko ē ‘e fai, te mau ‘osi, te mau to e fakahoko mai pē ke mou me’a ki ai.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ko eni, kuo u kamata talatalanoa foki ‘aku ia he *conflict of interest*, he ko e ‘uhi hangē pē kiate au ‘oku ‘i ai ha ngaahi hūhūmama pē ko e ‘uhi pē na’a ‘oku felāve’i ha ni’ihi ‘i heni pea mo e ngaahi kautaha ko ia pea pehē leva ia ‘oku *conflict of interest*. Ko e fo’i fakakaukau ko ē *conflict of interest*, ko e fo’i fakakaukau fakalao pea ‘oku fiema’u ke lava ha ngāue ‘o fai he kapau ‘e ‘ikai ke tonu faka-lao ‘e ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o fai ha ngāue ‘i he fa’ahinga me’a ko ia.

Pea ‘oku hangē ko ‘eku lave ko ē ‘anenai, kapau kuo paasi ‘e he Tamai ‘a e kautaha ki hano foha pē ko ha’ane fānau ke nau fai ‘a e ngāue ko ia. Kuo ‘osi tau’atāina ‘a e tamaí ia mei he kautaha pea ‘oku ‘ikai ke pehē ia kapau ‘oku hangē ko e keisi ko ē na’a ku sio ko ē ki ai, ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘ave ha tu’uaki ki ai, ka he ‘ikai ke lava.

Lord Tu’ivakano: Kātaki pē mu’a ka u ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni e.

Fiema’u Pule’anga ke ‘oua loi ‘i Fale Alea kae fiema’u ke faitokonia atu ‘enau ngāue

Lord Tu’ivakanō: He ko e ‘uhi kuo u tui kuo taimi ia ke tau ‘alu ki he’etau Patiseti, ka ko e tokoni atu pē ‘Eiki Palēmia. Ko e kaveinga ko eni ‘oku mou tuku mai, **Ko Sihova ko hoku Talitau’anga**, *God is my refuge and my fortress*, ka ‘oku tau faka’amu pē ‘oku mou tui ki he me’a ko ia. ‘E lava pē ke tau lea ‘aki e ngaahi me’a ni ka ‘oku ‘ikai ke tau tui ki ai. He ko e me’a ia ko ē na’e ‘omai ai pea na’e hifo ‘a e Laumālie Mā’oni’oni kia kitautolu, tokonia, fakaivia kimoutolu.

Kuo u tui pē na’a ke manatu ‘Eiki Palēmia, ko homou mala’e foki, he na’e folofola ‘a e ‘Otua pea fakahoko mai ‘e ‘Isaia, **Ko Au Sihova ko homou ‘Otua, te u taki ho nima to’omata’u pea ‘oua te ke manavahē he te u tokoni’i koe**, kapau ‘oku ke tui ki ai. Ko e me’a ia ‘oku tonu ke tau fai, ‘oku ‘ikai ke tau fiema’u ke mou me’a mai ‘o loi ‘i he Fale ko eni. ‘Oua te mou manavahē, ko e ngāue ‘a e Pule'angá ‘oku mahu’inga pea ‘oku faka’ofa’ofa ho’omou fokotu’utu’u. Ko e me’a ia ke fai pea te mau tokoni atu, poupou atu he ‘oku pau ke fai he ko e fatongia ia ‘a e Pule'angá.

Na’a mau ‘osi ‘i he tafa’aki ko ena, na’a mau fai ‘a e ngāue pea ‘oku mahino ia, ka ko e me’a pē ko e ‘ai pē ke mahino ka ‘oku ai ha me’a ‘oku fakamahino mai ...

<003>

Taimi 1135-1140

Lord Tu'ivakanō: ...kā tau nounou kā tau nga'unu he 'oku kei lahi 'a e ngāue ke fai. Ko ē te mau tokoni atu ke fakahoko 'a e ngāue ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia: Sea fakamālō 'aupito ki he fakamā'ala'ala 'oku fai 'e he 'Eiki Nōpele. Fehu'i mai 'a e 'Eiki Nōpele pē 'oku mau tui ki ai, Sea, 'oku ou tui pēseti 'e 100 ki he ngāue ko eni, te u 'oatu 'a e ki'i fakatātā ko eni. 'Oku 'i ai 'a e himi 'a e Uesiliana 'oku pehē, fai pē me'a 'oku mahino 'i he taimi ko eni ...

Fakatonutonu Tongatapu 2 fakatatau ki he ngaahi fale'i tekinikale 'e 'ikai lava ngāue tanu hala ia

Sēmisi Sika: Sea ka u fakatonutonu fakamolemole...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu ē.

Sēmisi Sika: Me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku tui pēseti 'e 100 ki he ngāue ko eni. Ko e fakatonutonu hangē kiate au 'oku 'ikai ke fai 'aki ia 'ene tui, 'oku pau ke fai 'aki 'a e tui 'a e fakalukufua, 'oku faka'ikai'i 'a e ngāue ko eni 'e he kau fakatekinikale tokolahi 'i he fonua ni, kuo 'osi fale'i lahi mai 'a e ni'ihī he'ikai ke lava 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē. Ku o mahino mai 'a e fakatonutonu ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu ki he Sea mo e Fale....

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ....ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ki he Fakafofonga fika 2 'o Tongatapu, tuku ai pē fale'i ia 'ene kau tekinikale 'a'ana ia 'oku 'ikai ke kau ki ai 'a e Pule'anga ia mo e tēpile 'o e 'aho ni, kau fale'i pē ia 'a'ana. Ko e kakai eni 'oku nau ngāue 'i he Pule'angá pea 'oku 'i ai 'enau kau fale'i mo e kau 'enisinia, pea 'oku tui 'a e Pule'angá ki he ngāue ko eni, *full stop*. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Tui peseti 100 Palēmia lava ngāue tanu hala he ko e 'Otua ia 'oku poto taha

'Eiki Palēmia: Sea ka u to e ki'i feinga pē mu'a he 'oku mahu'inga kiate au 'a e fehu'i ia 'a e 'Eiki Nōpele fika 1 'o Tongatapu. Koe'uhī kapau 'oku 'ikai ke te tui ki ha ngāue pea 'oku tonu ke tuku ia, he 'e fakahela ia, fakahela ia, 'oku te fai ha me'a, 'oku te fai te tui pēseti 'e 100 ko e me'a ko ia 'oku fai.

Na'a ku ki'i lave, pango pē 'oku ki'i me'a hoku 'atamai 'i he pongipongi ni, 'oku ki'i kamata feinga ke fakama'u mai 'i ai 'a e himi 'a e Uesiliana 'oku pehē, me'a pē 'oku mahino ofi mai,

he'ikai te te fu'u 'ilo atu a'u ki he me'a, kā ko 'eku fakakaukau ko 'eku 'uhingá eni, 'e hanga 'e he 'Otua 'o 'omai pē kiate kita ke te 'ilo pē me'a ko ē pea ngata ai, pea fai ia, fai ia, he koe'uhí kapau te te to e 'ilo kita 'o lahi atu 'a e me'a ko ē 'e faifai pea fulihi 'ete fakakaukau, fai pē me'a 'oku ofi mai. Pea te u 'oatu 'a e ki'i fakatātā na'a ku 'oatu ko ē 'aneafi, 'emau ki'i langa falelotu, pea u fekau ke kumi 'a e maka he'ene kei pa'anga 'e 45, me'a pē ia na'e mahino kiate au 'i he 'aho ko ia, ke 'ai 'a e falelotu ke lava 'o langa, pea langa faka'ofa'ofa. 'Osi ko ia mau tanu maka 'a e falelotu pea tanu mo e fo'i 'eka 'e taha ko ia, 'osi, he pa'anga 'e 45. Hoko mai 'ene teau tupu kuo 'osi ia, 'osi ia. Te ke fehu'i mai 'Eiki Sea, 'oku 'i fē falelotu ko ia 'i he 'aho ni, 'oku ma'u ia 'e he ki'i kāinga 'e taha.

Sea kā na'a ku 'ilo 'a e me'a ko ia 'i he 'aho ko ia, he'ikai ke mole ai ha'aku sēniti ia 'a'aku. Kā 'i he poto 'a e 'Otuá na'a ne pehē fai pē me'a 'oku mahino atu kiate koe 'i he 'aho ní, ke fai ia tuku 'a e kaha'ú ia. Ko e me'a ia 'a'ana. Pea ta u tali 'a e me'a 'o e 'aho neongo 'ene kona 'i he taimi 'e ni'ihii, he 'osi angé ko e 'Otua 'oku poto ange pē ia 'ia tautolu kátoa. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Palēmia, fakamaama ia 'a e himi na'a ke me'a ai, 'oku maau ange pea malu ange 'ete fononga po'uli mo e 'Otua, ha'ate fononga tokotaha 'i ha ho'atā, mālō 'a e me'a mālie. Hou'eiki, tokelau eni, me'a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea 'oku hangē 'oku longolongo laumālie hotau Falé 'i he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālie, mālie Ha'apai Veu.

Veivosa Taka: .....konga ko eni. Ka u faka'osi atu 'Eiki Sea 'eku fakahoha'a pea to ki fe'unga. 'Eiki Sea 'oku ou na'a ku ngata 'eku fakahoha'a 'i he ngaahi palani pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'i he kuo hilí, 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku tui 'a e motu'a ni ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Veivosa Taka: ... kapau te tau lava 'o fetukulolo'aki ikuna e tau ia, neongo na'e 'i ai 'eku fakahoko ki he Minisitā Ngoue & Toutai fekau'aki pea mo e koloa tu'ukimu'a 'o Ha'apai kā ko u 'oatu pē 'Eiki Palēmia fakamolemole pē Minisitā 'ikai ke u to e lave ki ha me'a 'oku ou 'oatu pē 'eku fakakaukau pea mo e kole ko eni fekau'aki pea mo e COVID-19 'oku 'i ai 'ene uesia e kakai 'o e fonua 'i ai pea mo e uesia 'etau Patiseti 'oku uesia e me'a kotoa pea ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'a.

Tui Ha'apai 13 lava mokohunu hū mai ai silini lau miliona ke tokoni ki he fe'amokaki patiseti

'Eiki Sea ko e mokohunu 'Eiki Sea 'oku toutai'i 'i he taimi ni 'i he fo'i founga pē 'e taha ko e sone, pea na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'aneafi ko e 4 miliona koā he taimi ni 'oku teuteu ke tukuange atu ki he sone pea 'oku 'i ai e sone 'i Tonga ni 'oku 'i ai e sone 'i Ha'apai, Niua 'ikai hala 'a Niua, 'Eua pea mo Vava'u. 'Eiki Sea ko e fe'amokaki ko eni he 60 miliona 'oku ou 'omai ai 'a e fo'i lea ko eni fo'i fakahoha'a ko eni 'oku 'omai 'oku tau fakatetu'a ki ha'atau taunga 'oku

tautau 'i he fu'u telie. 'Eiki Sea kapau ko e me'a ko ē na'e me'a 'aki he 'Eiki Nōpele Fika 1' o Tongatapu, kapau ko 'etau tui ia ko e 'uhinga eni 'a e lafo lalo atu Hou'eiki Minisitā kapau ko e tui ia ki'i tau pelulā he 'e lava 'e he sone te u fakafuofua mai 'e he sone ia 40 miliona pea 'omai 'e he kau uku ia 'a e 20 miliona *outer* sone 'osi e *deficit* ia pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e lafo lalo atu pē fakamolemole atu pē 'Eiki Minisitā 'oku kei fai e talatalanoa ki ai kā 'oku ou ongo'i pē 'e au 'Eiki Sea ke 'oange pē ke 'uhinga lelei 'eku fakakaukau ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia te tau lava 'o ikuna pē he me'a pē 'oku foaki mai 'e Sihova ki hotau nima. 'Oku 'i ai e lave 'a e ki'i punake 'Eiki Sea 'oku ou fiefia ke 'oatu pē na'a ...Ko e ki'i punake 'oku pehē "Mālō ho'o 'omi ha fonua fe'unga mo e kakai, ma'u ngofua e me'a kotoa ke inu pē mo kai. Ko e kelekele mahu ē pea ka hala 'a e kelekele, ko hai te ne lau hotau koloa 'e ma'u mei tahi na".

Sea Kōmiti Kakato: Mālie

Veivosa Taka: 'Oku fakahoha'a 'a e Patiseti 'o e 'aho ni 'oku *deficit* 'a e 60 miliona 'i 'uta te'eki ke fai ha lau ia ki tahi, pea ko e 'uhinga ia Sea 'eku fakahoha'a ka te u 'oatu 'i he kongā ko eni 'Eiki Sea kātaki fakamolemole pē kae 'oatu 'eku ki'i fakakaukau ki'i miniti ko eni 'i he fakatupu ko ē 'o tautolu 'i he tohi 'a Senesi 'Eiki Sea 'i hono vahe 1 'i hono veesi 20 ka te u lave atu pē fekau'aki mo e kongā pē ko e 2021/22 ka te u 'oatu 'a e kongā ko eni 'Eiki Sea hono fakahanga 'e he 'Eiki 'o fakanaunau 'a tahi te u talanoa pē ki tahi. Ko Ha'apai 'Eiki Sea 'oku lahi ange 'a e tahi he kelekele ko ē ko ē 'oku mau faka'aonga'i he ngoue pea 'oku ma ki'i fakafekiki ai mo e Minisitā Leipa 'o ne talamai 'o ne me'a mai 'oku tuku 'a Ha'apai ki tahi ke fakaiviva 'a Ha'apai 'i tahi, kā ko e kongā eni Sea 'oku pehē mai

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga fēfē ka ki'i mu'omu'a atu 'eku ki'i tokoni ki he Feitu'u na pea ke toki lau ho'o ...Sea 'oku ou ta'uta'utu 'i tu'a 'o fanongo mai lahi 'aupito e feme'a'aki he me'a ko e Folofola 'a e 'Eiki, pea 'oku ou tui au Sea mahalo 'oku sai ke tau 'unu ki ai he mahalo 'e faitokonia e Patiseti ko eni he taumu'a'aki e me'a ko ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i tokoni ma'ama'a pē 'Eiki Minisitā ka ke toki me'a, ko e Tonga 'ikai ke nofonofo ia pea lau 'Otua kae 'oua leva pē kuo tau lelei ha fu'u me'a Sīsū ke u mo'ui hoko atu ho'o me'a.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Aneuhu 'e Fakafofonga 13 ko u pongipongia mai ki falemahaki faka'ohovale ...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngoue : .. lahi kiate au, faka'ohovale lahi 'aupito 'aupito. Kamata pē 'a e fale ta'aki nifō, hū kotoa mai e kau neesí kitu'a mo e kau toketā nifō, fai e lotu, ko u tangutu pē he fale talitali'angá. Ko e me'a pē na'a ku fanongo ko e pehē mai 'a Fusi Fifita, ke u talitali pē mu'a kae fai 'enua lotú, lotu kotoa kotoa. Ko u mālie'ia 'aupito Fika 12 he me'a ko ena na'a ke me'a ki ai 'aneuhú, lotu e kakaí ia he taimí ni. Pē ko e fē pē feitu'u te tau hu'u ki aí, 'e taulanga lelei pē 'etau folau 'oku fai.

'I he tohi ko ia 'a 'Isikelí Fakafofonga kimu'a pea ke toki lau 'a Senesí, ko e talaange 'e he 'eiki ki

he'ene kau tamaio'eikí, hanga 'o fua pē ko e hā 'a e lahi taha 'o e vai 'oku tafe mei he tempale e 'Eikí. Ko e taimi ko ia na'e fua 'e he tamaio'eikí ení pea ne talaange, 'oku ngata 'i hoku tunga'iva'é, hūfanga he fakatapú. "To e fua", to e 'alu 'a e tangata ko ení, meimei fute 'e 1000, ko u talaange kuo 'alu hake eni ki hoku tuí. "Tō e 'alu fua. Fē he taimí ni?". Kuo a'u ki hoku kongalotó hūfanga he fakatapú. Tō e fēkau 'e he 'eikí toe fua angé, 'alu 'o a'u 'o puli 'a e tangatá, pea ko e faka'uhinga leva ia 'a 'Isikeli, ko e tangata hiki tohi 'o e 'aho ko íá Fuakava Motu'á. Ko e lahi 'ānoa ia 'a e 'ofa 'a e 'Otuá, 'oku ne 'omai ma'a kitautolu 'i he taimi 'oku tau 'alu ai ki he'ene ngaahi ma'u'anga kelesí. 'Alu ki he tempalé, 'alu ki Saione, fē pē feitu'u 'oku ke 'alu ki aí. 'Oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o fakatokanga'i 'Eiki Sea, 'oku ai 'a e vai ia 'oku tafe mei loto, pea ko 'ene tafe ko íá, mo'ui kotoa. 'Oku mou mea'i he taimí ni 'a Tongá ni he taimí ni, lotu fakamaatoato 'a e ngaahi tamaí, lahi 'enau fa'a me'a atu ki he 'ilokavá 'ikai ha taimi mo e fāmílí 'i 'api, lotu. Ngaahi fa'ē lotu, fānau lotu. Ka ko u pehē Fakafofonga Fika 13, tonu ange ki'i veesi ia ko eni ko ē 'oku ou 'atu he tohi 'a 'Isikeli he tohi 'a Senesí. Ko e fu'u tohi 'a Senesi ia ko e fu'u tohi fakatupu ia, pea 'oku talanoa 'a e Peteliaké ia 'Eiki Sea, ki he kamata'anga 'o e māmaní, mo e tō'onga mo'ui 'o e 'aho ko íá. 'Isikeli, mo'oni e mo'oni.

'Oku ou fie fakahoko atu pē kia moua ki he ongo Fakafofonga, mo laumālie lelei. Fakafofonga Fika 12. Ko u manatu'i lelei pē 'a ho'o malanga 'e taha heni he teuteu Fili Palēmiá, 'e 'i ai e mana. Mou ō vakai'i pē te mou kumi Hou'eiki he 'e 'i ai pē mana. 'Ahó ni, 'oku mou mea'i he taimí ni 'a e tataki 'oku fai 'e he 'Eiki Palēmia ko ení, nonga 'a e fonuá. Kai ke to e fai ha felāuaki fēfē faka-politikale 'i he fungavaka 'o e Potungāué. Sai pē *Facebook* ia ko e me'a fakanatula pē ka kuo 'alu ke holo. Holo 'aupito pea ko e talu 'a e 'aukai ko e lotu pea ko u vakai au 'Eiki Sea, 'oku toloto 'a e laumalie mā'oni'oní hotau fonuá ni. Tau hanganaki atu ke pehē 'e fakaava 'a e *border*, tau fakaongoongo pē ki he 'Eiki Minisita Mo'ui ko e hā 'a e me'a e laumālie lelei ki aí. 'Osi hanga 'e he laumālie he 'Eikí he taimí ni, 'o fakanonga 'a e 'Eiki Palēmiá mo Hou'eiki Minisitā. Tapu pē mo e 'Eiki Palēmiá, ko hai na'a ne fēkau ke tāpuni 'a e *border*? Tau tui kotoa pē ko e fēkau 'a e Laumālie Ma'oni'oni ke tāpuni e *border*, tau kei hao he taimí ni, 'ikai ha'atau uesia.

Fakamahino ko e toutai'i mokohunu 'i ai pe taimi 'oku fakangata ai hono toutai'i

'Oku ou kole atu pē Fakafofonga, tukumai ki he Pule'anga ko ení, fai 'enau taumu'a ngāué, fakahoko, pea ka ai leva ha taimi, 'e a'usia 'a e taumu'a ko íá, te tau fiefia kotoa. Pea kapau pē 'e 'ikai ke a'usia e taumu'a ko íá 'Eiki Sea, fai 'etau ngāué. 'Oku 'ikai ke u fie lave au Hou'eiki ki he me'a na'e 'ikai ke a'usia 'e he 'aho Pule'anga 'aneafí, he 'oku hā? 'Oku 'ikai totonu ke tau to e talanoa ki ai, fai ha feme'a'aki ki ai, hoko atu 'etau ngāue ki ha me'a fo'ou, 'ai 'e he Pule'anga ko ení honau taimí, ha to e tu'unga 'oku to e lelei ange.

Ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he kei ma'u sēniti ke 'omai ke tokoni ki he *COVID* 19 pea mo e saikoloné. Ka 'e 'i ai pē taimi ia Hou'eiki 'e ngata 'a e me'a ia ko ení 'e 'ikai ke to e hoko atu. Ka 'oku ai e fa'ahinga tu'unga *welfare* kuo faka'ai'ai 'e he ngaahi Potungāué 'a e Pule'angá, 'a e kakaí ki he kakaí, ke nau ma'u ha mo'ui lelei, pea 'ikai ke 'i ai ha hongé 'i he fonuá ni. Me'a ko ena 'oku mou me'a mai ki aí 'oku faingofua pē ia, fakatau ...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia hangē nau lave he 'ahó fekau'aki mo e tofua'a fakatauange kapau na'e ngofua e tofua'a tau a'u ki he tofua'a. 'Oku 'i ai e pa'anga 'e 5 miliona 'oku toki 'osi tali pē ko eni 'ave ki he me'a Toutai, me'a hake tangata toutai kotoa pē 'o 'ai 'ene ki'i nō pa'anga 'e 6000. Fakanaunau 'aki hono vaká ki hono toutai'i 'a e ngū feke. Lahi faufaua e ngū feke he taimi ni. Kau ia he me'a 'e taha te tau mo'ui mei ai.

'Eiki Sea, ko u faka'amu pē ki he ongo Fakafofonga Ha'apai ke mo me'a lelei pē ki ho'omo me'a ko eni 'i he Fale ni fai kotoa pē ia. Ko u fa'a lave'i pē he'etau fa'a tipeiti ko ē he ta'u kuo 'osi ko ho'omo me'a hake pē ke mo me'a mo faingata'a'ia, 'aho ni, me'a fakafiefia mo'oni 'eku fanongo 'oku tō mai ho'omo loto ki loto Fale ni. Tō mai ho'omo laumālie, mo fakafofonga'i lelei e kakai 'o e fonua 'i loto Fale Alea ni. 'Ikai ke 'i ai ha tātāpuni Fale ia he tafa'aki e Pule'anga ko ho'omo me'a mai pē ke 'ai e me'a ko ia ko u fakahoko atu mo me'a hake ki he Palēmia 'o kole ki ai. Pea ko e tali ko ia 'e 'omai mei he Palēmia. Hoko atu e ngāue, ko ho'o laiseni ko ē ki he 'ai toutai ki he faama mokohunu, me'a mai 'o 'ai he 'oku ngofua pē ia 'ai ha'o laiseni pea ke toki me'a ai pē koe 'o fokotu'u ho'o ki'i faama mokohunu hē ka ke toutoutai holo pē koe he tafa'aki, kei malava pē Sea fai e fanga ki'i me'a ko ia he 'oku tau kei tangata. Lahi 'aupito e ngaahi lelei 'oku fai 'e he tu'unga Pule'anga pea 'oku kau ia he me'a 'oku ou tui 'oku totonu ke tau fakatokanga'i ko e Hou'eiki Pule'anga ko eni 'oku nau me'a ko eni ko 'enau hekeheka pē 'o fatongia 'o tauhi e koloa 'a e kakai 'o e fonua. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia heni 'oku fakahingoa ki he Hou'eiki ko ē.

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i kātaki mu'a ka u ki'i fehu'i ki he Minisitā. Tapu mo e Feitu'u na mo e, 'ikai ko 'eku feinga pē Minisitā me'a mai mu'a ke mahino angé me'a ko ē na'a ke toki me'a mai. Ngali faingofua pē ke lava ke 'ai ha'amau fanga ki'i laiseni faama mokohunu pea 'osi pē ko ia pea mau toutoutai holo pē mautolu he fanga ki'i mokohunu 'i tu'a 'oku lava pē ia? 'UHINGA ka mau 'ai ai leva, 'uhinga ke 'ai e ki'i fo'i laiseni ko ia ke me'a ke 'ai 'emau ki'i faamá ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sai pē ke 'uhī ke u ki'i ...

Lord Tu'iha'angana: Ka mau ki'i 'ai'ai holo ai pē 'i tu'a.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke u fakamahino ki he 'Eiki Nōpelé ki'i hanga pē 'o me'a 'oku ou lave ki ai 'oku ta'efakalao e fanga ki'i toutoutai holo 'i tu'á ka 'oku malava pē 'o hoko 'oku tau kei tangata. Hangē pē ko e me'a nau lave ki ai he uike kuo 'osí, nofo e Potungāue ia hē kae toutoutai holo pē kakai ia 'i he fu'u feitu'u tapú 'Eiki Sea. Ka 'oku mou me'a mai 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o faka'ilo e kakai ko ia? 'Ikai, he ko e hā? Ko e kakai ia 'a e fonuá.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a 'Eiki Sea pē 'e laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io.

Māteni Tapueluelu: Ke u fehu'i ai leva he ko hono 'uhinga he'ene kei me'a fekau'aki mo e *issue* ko eni. Na'e fai foki e fokotu'u fekau'aki mo e kaveinga ko eni ko hono 'uhinga pē ko e pehē 'oku mahino 'oku tōnounou e patisetí pē fe'amokaki 60 miliona e anga e palaní. Pea na'e fai e fokotu'u na'a lava e mokohunu 'o tokoni he tafa'aki ko eni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fakahoko mai mei he Potungāue ko e savea kei si'isi'i e mokohunu ko e fifili ko e 'osi eni e ta'u nima hono tāpuni mo hono ta'ofi kae kei savea pē ia 'oku kei si'isi'i pē ia. Ko e me'a ko ē 'oku hā mai ki he mātu'a ni

na'e mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele. 'A ia 'oku ta'ofi pē ia hē kae kei toutai pē ni'ihi ia ta'efakalao 'o savea pē ia 'oku si'isi'i pē ia pea tukutuku pē ia ko e fonua kae lelelele pē kae ki'i fakama'ala'ala mai angé e tafa'aki ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisita Ngoue: Sea, ko hono mahu'inga ia ko ē tohi ko ē 'oku mou fa'a me'a he Fale ni ko e ngāue fakatahá ka 'oku ke mea'i ha me'a pehē 'oku hoko ho vāhenga me'a mai 'o talamai kae 'oua te ke to e poupou'i koe'uhī he 'e 'alu hala ai pē e kakai ia 'o e fonua.

Māteni Tapueluelu: Sea. Ko e, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia hoku vāhenga. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko e fonua fakalukufua ko e fakakaukau ke tokoni ki he fonua fakalukufua 'e 'Eiki Minisitā na'a ku ta'ofi e kakai fakalukufua mo e fonuá ka 'oku 'i ai ha ki'i toko si'i ia 'oku nau nima mālohi nau ma'u e fanga fu'u mīsini ko ē 'oku uku ki lalo ko ē kilomita 'e fiha 'o to'o hake ia pea kei savea atú 'oku si'isi'i pē ia si'i fihia ai e kakai fakalukufua. Ko e anga ia 'o e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, mahalo ko e 'uhinga pē 'a e 'Eiki Minisitā ia he taimi ko ē na'e ngofua ai e mokohunu na'e kei 'i ai e mīsini. 'Ikai ke to e fai e me'a ia ko ia he ko hono ma'u 'o'ona ia ko hono ma'u lelei mou 'osi mea'i pē te vakai holo ki he fa'ahinga tu'unga 'oku 'i ai e tokotaha na'a ne fakahoko e fatongia ko eni tau mate ...

<009>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'ofa ki ai ka 'oku hala 'ene ngāue 'oku faí. Pea ko e me'a pē 'e faí 'oku totonu ke tau tokanga. 'Oku 'ikai ke ngofua e founa ko iá 'Eiki Sea ka 'oku kei malava pē ia 'o hoko ha ni'ihi 'oku nau fanongo mai he letiō kole ki he kakai e fonuá, kole fakamolemole kia nautolu ke nau 'oua te nau fai e founa ko iá. He ko e toki ō ko ē 'Eiki Sea 'ohovale pē kuo 'i ai ha palopalema 'o 'ikai ke to e lava 'o maha e kasá pē ko ha to e tu'unga fakatu'utāmaki pea 'oku mo'oni leva ho'o me'á 'oiaue Sīsū ē ke u mo'ui. Ka ko hono mo'oní ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Mālō 'Eiki Minisitā e, 'a e me'a ka ko u tokanga ki he'etau taimí. Ko u 'ilo'i ko e kau eni ia he 'isiū mahu'inga 'e to e hoko atu pē homou feme'a'aki 'anai ka 'oku 'i ai e lea 'a Malaloi 'i he taimi faingata'a pehé ní ko e si'isi'i pea poto leva hono femolimoli'í 'o 'ikai ko ha Tonga 'eiki lahi pea fakavalevale. Mahalo ko e taimi eni 'oku fai ai e si'i pea to e ki'i ala ki he tu'a soné 'oku poto ai hono femolimoli'í. Tau liliu 'o Fale Alea (**Liliu 'o Fale Alea he 12pm**).

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kātaki mu'a Sea. Ko e ki'i fakahoko atu pē ki'i me'a pē ko eni miniti pē 'e taha pe 'oku fu'u lahi e miniti 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u kole atu pē 'akú ia Sea kuo mou sio kuo ngali maama 'etau Fakamatala Patisetí ka ko u fokotu'u atu 'e au ia ki he ongo Fakafofonga Ha'apai tau paasi mu'a ē ka tau 'alu

ki he fakavoutí ke paasi mai ai koe'uhí ke fua e mokohunú he ko e me'a ia te tau, mou fokotu'u mai.

Māteni Tapueluelu: Sea 'oku 'i ai e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e mātu'a ko ení.

'Eiki Minisitā Polisi: Koe'uhí ...

Māteni Tapueluelu: 'Ikai ke 'i ai e me'a ia 'oku mau tokanga atu ki ai Sea ke tuku mai ko e 'uhingá 'oku nau malanga kinautolu ka mau toki hoko atu ā 'anai kātaki.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku 'uhinga pē ia 'a'aku ko 'eku 'oatu ia e anga 'eku fakakaukaú.

Sea Kōmiti Kakato: Te mou foki mai 'anai ...

'Eiki Minisitā Polisi: Kae fokotu'u mai moua Ha'apai.

Sea Kōmiti Kakato: Fai pē feme'a'akí.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea he 12pm.)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tōloi e Falé ki he 2.

(Na'e tōloi 'a e Falé ki he 2 ho'atā.)

<002>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Liliu Kōmiti Kakato he 2pm)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō homou laumālié. Hoko atu ai pē feme'a'akí. 'Eiki Minisitā e Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'ú na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a atu ko e 'uhingá 'oku ki'i ... fakamo'ui e 'eá.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Sea ‘oku fiefia lahi e motu’a ni he ma’u e ki’i faingamālie ke u kau ai leva ‘i he fakahoha’a ko ení. Na’a ku ta’utu pē ‘o feinga ke ‘i ai ha ki’i faingamālie pehé ni hangē ko ia ‘oku fa’a ma’u ‘e he kau Fakafofongá. Ka ko e faka’amu ia ‘o e motu’a ni pea mo e faka’uto’uta ‘oku fai ki he Patiseti ‘o e ta’u ko eni pea ko e pou pou ‘a e motu’a ni ki he langa ngāue ko eni ‘oku faí.

Pou pou ki he vīsone ngāue ‘a e Pule’anga ki he tanu hala

Sea ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ia ko e tu’unga ko ia ‘o e kau toli Sea ‘oku kei fakahoko pē fatongiá ki muli. Fai pē honau fatongia aí pea ‘oku nau mo’ui lelei kotoa pē pea ‘oku mau fai pē ngāue lelei kia kinautolu. Ka u afe mai mu’a ki he Patiseti ‘o e ta’u ní Sea ke mau kau fakataha atu ‘i he pou pou ki he vīsone ngāue kuo fokotu’u ‘e he Pule’angá. Sea na’e fakamalanga foki Fakafofonga ‘o Ha’apaí ki he fekau’aki pea mo e ‘eikivaka ‘o ha vaká. Pea kiate au Sea ko e mo’oni e mo’oni ko e ‘eikivaka ‘o ha vaka ko e tokotaha ia ‘oku ne hanga ‘o faka’uto’uta e folau. Tokangaekina na’a telia na’a hake pē ‘i ai ha peau tā ‘o e vahá. Ko e mape folau pea mo e vīsone ko iá ko ia ia ‘e hanga ‘e he ‘eikivaká ‘o tūkufua ki ai e folau ko iá. Ko e me’a ko ē ‘a e kau kauvaká ko ‘emau fakaongoongo mo mau talangofua. Ko u tui Sea kapau he ‘ikai te mau talangofua ki he fekau ‘oku ‘omaí ‘e ‘i ai pē fefusiaki ia Sea. Ko u tui ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke tau lava ke tau talangofua.

Na’a ku fa’a fanongo pē Sea ‘i he ngaahi feme’a’akí pea mei he uike kuo’osí ha’u ai ki he uike ni kei nofo pē ‘a e fakakaukau ‘i he ngaahi halá, KOVITI-19. Mo’oni ‘aupito ia ko e me’a ia ‘oku nofo ai fakakaukau ko ia Patiseti ko eni. Sea mālie’ia au hono fa’a ‘ohake ki’i talanoa ko ia ki he tāpo’ou potó mo e tāpo’ou valé. Fakamatala’i foki he ni’ihi e tāpo’ou potó mo e tāpo’ou valé. Ko ‘enau kehekehe ko ē ‘onautolú he ko e taupo’ou potó kinautolu ia na’e ‘ikai ke nau mohe. Na’a nau tu’u nautolu fai e ngāue. Ma’u mai e me’i lolo hoko atu ‘aki e ngāue. Taimi ko ē na’e ha’u ai ‘a e ‘Eiki Ta’ané mo’ui atu e maama ia ‘a e kau tapo’ou potó. Ko nautolu ko ia e kau taupo’ou vale mohemohe pē. Mohemohe ai pē nautolu. Pehē pē Sea ‘a e langa ngāue ‘a e Pule’anga ko eni pea mo e vīsone ko eni ko e ngaahi halá. Fika ‘uluaki ia.

Lolotonga e kei ‘i Niua ‘a e motu’a ni fai ange ai e ‘a’ahi ‘a e ‘Eiki Palēmiá. Kau ia he me’a na’e lea lahi ki ...

<002>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ai e kāingá ke ‘ofa mai pē ke ngaahi honau halá. Sea na’e pou pou ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Pea fokotu’u ai e vīsone ke fakahoko e ngaohi halá. Ko u tui Sea ko e ngaahi hala ‘e lave ai mei he valevale ‘o ‘alu a’u ki he vaivai. Kehekehe ia mo ha’atau tufa pa’anga. Pea fai ai hono fehu’ia Sea ‘o e ngaohi halá mo e ngaahi founa na’e ngaue’aki pea ko u tui na’a tau me’a kotoa pē ki ai. Ka ko u tui Sea ‘i he ‘aho ni kuo hangē kuo ngali napangapangamālié me’a kotoa ‘i he ‘aho ni. Ko ia Sea kei pou pou fefeka mai pē ‘a Niua ki he vīsone ngāue ko iá ko e tanu hala.

‘Osi ‘omi ‘e he Pule'anga ‘o e ‘aho ní ‘a e KOVITI-19 fika ‘uluaki kae fika ua ‘a e ngaahi halá. ‘I he taimi tatau pē taimi ni ‘oku ‘ikai, *COVID free* ‘a Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke tokotokoto pē Pule'angá ia. ‘Oku tu’u e Pule'angá ‘o ngāue ‘i he lolotonga atu ko ení. Taha eni e taumu’a ngāue ke mau fakahoko e vīsone ko iá ko e ngaahi halá. Ngaahi e hala kotoa pē ‘i Tonga ni. Sea ‘oku ou tui ‘oku totonu ke mou pou pou mai ā. Ongo tēpile ē tēpile ‘a e Hou’eiki Fakafofonga mou pou pou mai ki he vīsone ngāue ‘oku mau fakahokó. Pea tukuange mai ke ‘eikivaka ‘oku ne fakalele e folau ke angi ke angi mei Taumu’a koe’uhí ka tau fakahoko pea tau pou pou ki ai.

Uki ki he Tonga kotoa ke tui mo falala ko e ‘Otua ‘oku aoniu mo fakaleveleva he me’a kotoa

Sea ‘oku ‘i ai e ki’i kupu’i lea ‘i he aofangatuku ko ia ‘o e Patiseti Fakamatala Patisetí ‘oku pehē mai ‘e he ki’i aofangatukú Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fiema’u vivili pē ko e uki ‘eni ki he Tonga kotoa pē ke tau tui pea mo falala kakato ko e ‘Otua pē ‘e taha ‘oku aoniu mo fakaleveleva ‘i he me’a kotoa pē. Pea ko ia pē ‘a hotau hao’angá, malu’angá mo e solova’anga ‘o e pole fakamāmani lahi ko ia ‘oku tau fehangahangai mo ia ‘i he lolotonga ni pea mo e kaha’ú. Me’a ia ‘oku mau kolé Sea kapau te tau kei fefusiaki ai pē Sea he ‘ikai lava ha ngāue ia. ‘Uhinga ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni tukuange mai ā homou lotó. Ko u tui ko e folofola ia na’e fai ‘e he ‘Aló, “Tama foaki mai ho lotó.” Foaki mai ho lotó kae tuku ke mau fakahoko e ngāue he ta’u ko ení. Fa’a tali mālie ko u fa’a fanongo ‘oku fa’a ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e pa’angá me’a ia ‘a’ana ko hono kolé me’a pē mo ia ‘a’ana. Pea ‘i he’ene pehē Sea hangē ‘oku mau loto lahi noa ai pē. Ha’iha’i ia ki he kaveinga folau e Patiseti e ta’u ko ení ko **Sihova ko hoku talitau’angá**. Mau lea fakataha mautolu mo Niua ‘i he ‘aho ni Sea ko **Sihova ko ia hotau talitau’angá**. Ko hotau falala’angá ia ‘e lava e ngāue ia. ‘E lava e me’a kotoa pē ia ‘i he’ene tokoni mai kiate kitautolú.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ‘eku tui pē Sea ‘oku lahi pē mo e hoha’a ka ko e faka’uto’uta pea mo e faka’amu ‘a e motu’a ni kuo u pehē kuo napangapangamālie ka tau foki ā ki he’etau Patisetí tau fakavouti ā. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Ko u lave’i kuo lava ho’o me’a malangá. Hangē kiate au ko e mahino ho malangá ‘oku mahu’inga e tanu halá he ‘oku mou fakafofonga’i ai e kakaí mei he ngaahi feitu’u ‘oku mou fakafofonga ko ē ‘a e halá ‘a e ‘uhinga e mahu’inga ‘a e halá. Ko e KOVITI ko e me’a fakakātoa ia ‘a e Pule'angá fakalukufua ‘a e fonuá. Kapau ‘oku mahu’inga pehē halá kiate kimoutolu ‘i he Fakafofonga he ‘oku mou ōmai mei he ‘ū feitu’u ‘oku ‘i ai e hala ‘o e ngaahi feitu’u ‘oku mou fakafofonga’i ke ngaahi. Taha pē ia ‘o e mahu’ingá kae me’a mai ha taha.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. ...

Taimi: 1410-1415

Siaosi Pōhiva: ... Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea talu mei he uike kuo'osí e fa'a 'ohake 'i he Fale ni 'a e fehu'i pē 'oku totonu koā ke 'omai ha ngaahi fakamatata fakaikiiki ki he Fale ni. Pehé ni'ihi 'oku 'i ai 'ene tonu pehé ni'ihi 'oku 'ikai. 'Oku 'i ai mo e fehu'ia ha ngaahi ngāue 'a e Kapinetí. Pea ko u lele atu 'o fai e ki'i fekumi ki he Konisitūtoné ke ne huluhulu mai angé ha ngaahi me'a ke ne taki kitautolu. Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'oku 'omai he tohi ko ē me'a ke tau faí. Pea ko u loto ke ne ke 'omai 'a e ngaahi kupu ko iá ke fai 'aki hano huluhulu ke tokoni ki he 'etau ngāue ke vave ka tau nga'unu. Me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā MIA ke 'oatu 'emau falalá, 'oku mau faka'amu ke 'oatu 'emau falalá Pule'anga ka 'oku mau faka'amu ke mau falala atu ki ha me'a 'oku totonu.

Mahu'inga'ia he ngaahi tokateline hā he Konisitūtone

Ko e Tō Folofola eni 'a e Tu'i 'o Tongá 'i he 1875 he ne fakamānava'i 'a e Konisitūtone ko ení pea ko u loto ke u vahevahe atu e ki'i konga ko ení he 'oku mahu'inga ki he malanga 'a e motu'a ni. *'Oku ou fakamo'oni hingoa ki he tohi ni ke hoko ia ko e Lao 'o Tonga kiate koe mo ho hakó mo kimoutolu 'a e kakai 'o Tongá ke tapuekina kimoutolu he 'aho ni pea fai ai pē 'o ta'engata lolotonga ho'omou muimui ki he Konisitūtoné.* Pea ko e ki'i konga eni ko u mahu'inga'ia aí. Ke 'oua 'e faifaiangé ha 'aho kuo fakahoko 'e ha taha pē ha ni'ihi hano liliu 'a e tefito'i tui pē ko e *guiding principles* 'o e ngaahi Lao 'i he Konisitūtoné. Ko e ngaahi tefito'i tui ia 'oku piki ki ai e motu'a ko ení. Kapau te tau fehu'ia ko e hā e ngaahi tefito'i tui ko iá. 'Uluaki ko e tau'atāina. Foaki he Konisitūtoné ko eni. 'Oku 'i ai mo e ngaahi naunau 'o e pule leleí 'oku fūfū ia 'i he fo'i ngaahi tefito'i tui ko ení 'a e 'ata kitu'á 'oku tuhu'i pē he Konisitūtone ko ení. 'A e taliuú 'a e fai fatongia 'a e Fale ko ení to e tuhu'i mai pē he Konisitūtone ko ení 'a e me'a ke tau muimui aí. 'A e tufotufa taaú kau mo ia hono tuhu mai he Konisitūtone ko ení. Ko e hā 'oku 'ai ke tau to e fehu'ia? Ko e hā ha me'a 'oku 'ai ke tau hanga 'o to e 'ufi'ufi he Fale ni?

Tokanga pē 'e lava Pule'anga 'o fua 'ene Patiseti

Minisitā Ngoue kae 'uma'ā e Toutaí ko u fonu laumālie'ia ho'o ki'i malanga fakalaumālie 'anenaí ka ko u loto pē ke u to e ki'i tānaki atu mo e konga ko ení. Tohi 'a Luké vahe 28 talanoa heni 'a Luke ki he me'a ko e langa fonua. Te u lau'i atu pē he 'oku mahino vahe 28 mo e vahe 29. *'Oku 'i ai hamou tokotaha 'oku ne loto ke langa ha fu'u taua 'ikai te ne nofo mu'a 'o fatu hono totongi pē 'oku fe'unga 'ene pa'angá mo hono fai ke 'osí. Na'a 'ilo angé kuo hili ai hili 'ene 'ai 'a e tu'ungá 'oku 'ikai te ne lava.* Sea kae 'uma'ā Hou'eiki ko e me'a 'oku mahu'inga heni pē 'oku tau lava koā 'o fua e fakamolé. Ko e me'a ko e *Budget deficit* ko e me'angāue angamāheni pe ia 'o ha fonua mo e kau taki ke nau faka'aonga'i ka 'oku 'i ai hono ngaahi tefito'i makatu'unga 'i he 'ātakai fakasōsiale mo faka'ekonomika lolotonga pea mo e kaha'u vave maí. Pea makatu'unga ai 'enau faitu'utu'uní pē 'oku *surplus* pē 'oku *deficit* pē 'oku palanisi e Patisetí. Ko e fehu'i ko ē he 'aho ní pea mo e akonaki ko eni 'oku 'omai 'e Luke kae 'uma'ā e folofola mo'uí. 'Oku tau lava 'o fua 'etau fakamolé? Ko e tali ki aí Sea, 'ikai. 'Oku tau tōnounou 'aki e 60 miliona. 'Oku 'ikai ke tau lava 'o fua e fakamolé. Na'a mo e ki'i sēniti ko ē 'oku tau lava ko ē 'o tānaki meimei peseti 'e 50 ia ko e tokoni mei muli. ...

Taimi: 1415-1420

Siaosi Pōhiva: ... ko hotau ki'i ivi peseti pē 'e 50 tupu si'i ka u foki mai ki he huluhulu 'a e Konisitūtoné.

Tokanga kuo pau ke tukuhau taha kotoa ka ke malu'i Pule'anga tau'ataina & mo'ui e kakai

Kupu 18 talanoa tonu eni ki he me'a ko eni 'oku talanoa'i ko ē he 'aho ní Patiseti. Kupu 18, Tukuhaú. Totongi huhu'i koe'uhí ko ha koloa kuo 'ave. Te u lau'i pē au kongá 'uluakí 'oku pehé ni, *'oku totonu ke 'amanaki 'e he kakai kotoa pē 'e malu'i 'e he Pule'angá 'enau mo'uí mo honau tau'atāina mo 'enau koloá. Pea ko ia 'oku totonu foki ke tokoni mo tukuhau 'e he kakai kotoa pē ki he Pule'angá 'o hangē ko e Laó. 'Osi talamai he Konisitūtoné 'oku pau ke tau totongi tukuhau. Pau ke totongi tukuhau e taha kotoa pē ka kuo pau ke hanga he Pule'angá 'o malu'i 'etau tau'atāiná 'etau mo'uí mo 'etau koloá. Ko e tñaki tukuhau ia. Sai ko e hā leva e founa ke vahevahe'aki 'akí 'a e tukuhau ko ení ?*

Tokanga ki he Kupu 19 Konisitūtone ke Fakahā loto e fakamole pa'anga fonua

Talamai 'e he Kupu 19 ke fakahā loto 'a e fakamolé 'a eni 'oku tau talanoa ki ai feme'a'aki ki ai ho Falé Sea 'i he'etau Patisetí. Ki'i lōloa ka te u, ko u loto ke u lau kātoa atu he 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'i he vahevahe ko eni 'etau fakamolé. *Ke fakahā loto e fakamolé, kuo pau he 'ikai ha pa'anga 'e totongi atu mei he Fale Pa'angá pea he 'ikai ha nō pea he 'ikai ke fakahoko ha ngaahi mo'ua 'e he Pule'angá ka 'e toki fai 'aki pē ia ha tomu'a fakahā loto 'a e Fale Aleá.*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io tokoni ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea fakatapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i tokoní ke fakamanatu pē ki he Fakafofonga ko e me'a atu ko eni e Hou'eikí 'oku nau mea'i lelei e Laó mo e Konisitūtoné. Kapau ko 'ene toki mea'i e Konisitūtoné ka ko u faka'amu au ke hiki mu'a ki he 'Esitimetí ...

Siaosi Pōhiva: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: He ko e 'Esitimetí eni 'oku 'omai e fika ai pea 'oku ...

Siaosi Pōhiva: Ko e fakamaama eni 'a e ngāue ke tau fai ki he 'Esitimetí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke tau pālotti. Fokotu'u atu ke tau pālotti.

Siaosi Pōhiva: ‘Oua mu’a ‘ai ke feinga ke lomi ‘a e totonu ‘a e kakaí ke nau ‘ilo e me’a ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Tonu ‘aupito ia ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Fakafofonga. Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Ka ‘e toki fai ‘aki pē ia ha tomu’a fakahā loto ‘a e Fale Aleá tuku kehe ‘i he ngaahi me’a ko ‘ení. *‘Uluaki ‘i he me’a ‘a ia kuo ‘i ai ha Lao kuo fakahoko totonu ‘e he Fale Alea ‘o foaki ‘a e mafai ke totongi atu ha pa’anga pē nō pē fakahoko ha ngaahi mo’ua pea ‘e ngofua leva ke totongi atu ha pa’anga pē fai ha nō pē fakahoko ha ngaahi mo’ua ‘o fakatatau ki he ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Lao ko iá. Pea, Kupu (ii) ‘i he ngaahi me’a kau ki ha tau pe angatu’u pē mahaki fakatu’utamaki fakafonua pē ha me’a tatau ‘e hoko fakatu’unga’ a pea ‘e ngofua leva ke fai ia ‘e he Minisitā Pa’angá ‘i he loto ki ai ‘a e Kapinetí. Pea kuo pau ke ui leva ‘i he taimi ko iá ‘e he Tu’i ke fakataha ‘a e Fale Aleá pea kuo pau ke fakahā ai ‘e he Minisitā Pa’angá ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e fakamole mo e lahi ‘o e pa’angá. Ko e me’a ia ko u mamafa ki ai ‘a e fakakaukau ko ení ‘e Sea.*

Tokanga ki he 27 miliona hā he Tu’utu’uni Kapineti to’o he Pule’anga ki he ngāue tanu hala

Na’e me’a ‘a e Minisitā ‘i he ta’u fakapa’anga lolotongá kuo ‘i ai ‘a e 15 miliona 12 miliona ko e *saving* mei he Patisetí Tu’utu’uni Kapineti eni ke to’o ‘o fai ‘aki ‘a e ngāue ko e tanu halá. Sea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e Lao ia ki ai ka na’e makatu’unga hono fakahoko ko ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu ‘Eiki Sea fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Siaosi Pōhiva: Sea kole mu’a ki he Minisitā ...

Fakatonutonu Pule’anga ta’emo’oni fakamatala ki he 12 miliona tukuaki’i ke fai’aki tanu hala

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku ki’i fakatonutonu ko eni e Fakafofongá ke fakatonutonu e ma’u’anga fakamatala ta’emo’oni ko ení ‘Eiki Sea ‘a e pehē ko ē ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘e 12 miliona kuo ‘ave ke fai’aki e tanu halá. Na’a ku ‘osi fakamatala fakalelei uike ‘aki eni ‘e ua eni pea ko e Kupu ko eni 19 ki he Konisitūtoné ‘Eiki Sea na’a ku ‘osi lave ‘o fakamatala’i ‘a e tu’unga fakalao mo ‘ene faka-Konisitūtone ...

<002>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko he Pule’angá fekau’aki mo e Patisetí.

Siaosi Pōhiva: Sea ko u kole atu he te u a’u pē ki ai Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘omai tu’o 400 eni he ‘e Fakafofonga ‘a e *issue* tatau pē ki ho Falé ‘Eiki Sea. Tu’o 400.

Siaosi Pōhiva: Ko e fakamanatu atu pē eni kātaki ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Siaosi Pōhiva: ‘Oua ‘e tuputāmakí. Ko e ‘uhinga ‘oku tau lōloa aí ko e ‘ikai ke mou tuku mai ha faingamālie ke tau talanoa’i e me’a ko ení ke mahino ki he kakai ‘o e fonuá. Pea kuo pau leva ke ui ‘i he taimi ko iá ‘e he Tu’i ha fakataha ‘a e Fale Aleá pea kuo pau ke fakahā ai ‘e he Minisitā Pa’angá ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e fakamole mo e lahi ‘o e pa’anga ko iá. 12 miliona *saving* ko iá ko e to’o ia mei he Patisetí. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha Lao pehē ka na’a mou faitu’utu’uni ki ai koe’uhí ko e *emergency* pea na’e totonu ke ‘ave ki he KOVITI he ko e taumu’a ia ‘o e *emergency* ko e KOVITI.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu.

Siaosi Pōhiva: ‘Ave ia ki he tanu halá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku hala pea ‘oku ‘ikai ke mo’oni ho’o fakamatala ko iá.

Siaosi Pōhiva: Ko e me’a eni ‘a e ‘Eiki Palēmiá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke mahino ki he ...

Siaosi Pōhiva: Mou fakatokanga’i ho’omou talanoa ‘oku fepakipaki ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko koe ‘oku feto’oto’oaki ho’o manatu. Fakamā’opo’opo ho’o manatú ke mā’opo’opo.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

Siaosi Pōhiva: Tuku e ta’etoka’í ia tuku e siolaló.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tu’o fiha eni ‘a e fakamahino’i atu. Ko e pa’anga ko e nō ia ‘a e ngaahi kautahá mei he Pangikē Fakalalakaká. ‘Osi.

Siaosi Pōhiva: Ko e pa’anga mei fē ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pa’anga ia ‘a e Pangikē Tonga *Development Bank*.

Siaosi Pōhiva: Nō? Totongi ‘e hai e nō ko ia ? ‘Ikai ko e kakaí ‘e totongi mei aí tukupau ‘a e kakaí ? Tali mai !

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Totongi ia he ngaahi kautaha ko ē ‘oku nau ō ‘o nō he ko ‘enau nō ‘anautolu mei he pangikē. ‘Oku ‘ikai ke totongi ...

Siaosi Pōhiva: Ko e nō kotoa pē pōnite ‘a e Pule'angá *domestic loan* kuo pau ke totongi he kakaí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e pōnite ko iá na’a ku fakamatala ki ai ko e pōnite ko iá ke fakalahi mai e pa’anga ...

Siaosi Pōhiva: Sea. Kātaki mu’a ‘Eiki Minisitā ke me’a ki lalo kae fakakakato atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: He ko e ‘uhingá na’e tōnounou e pa’anga tānaki fakalotofonuá ke tokoni ki hono fakalele ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule'angá pea mo e fonuá. ‘Uhinga ia na’e tuku atu ai ‘a e pōnité.

Siaosi Pōhiva: Kupu 51

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Fakafofonga ko u tui pē ‘e ofi ma’u pē ‘etau fakamatala.

Siaosi Pōhiva: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ngaahi fakamatala ‘oku tafe mei he Minisitā Pa’anga.

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I he Fale ni te tau faka’uhinga hangē ko e Kupu ko ena na’a ke toki me’a mai ai ‘i he 18, 19 ko eni na’e fakalea mai he Konisitūtoné ko e Minisitā Pa’angá ko e hā ‘a e fika ‘oku ne fakahā ko e me’a ia te tau ngāue mo iá. ‘Oua te tau to’o fika kehekehe holó he ko e ‘uhingá ‘e hoko ai e fetō’aki he Fale ni ka ko u tui ko e fakatonutonu kotoa pē ‘e ‘omai pē pea ‘oku taumu’a tatau ia mo e ‘uhinga hono fakahū mai e Lao ko ení. Fakahū mai mo hono fika.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki he Kupu 51 (1) Konisitūtone ke ‘ōmai ki Fale Alea ngaahi lipooti ki he pa’anga e fonua

Siaosi Pōhiva: Kupu 51 Kupu si’i (i). *Kuo pau ke ‘i he Kapinetí ‘a e mafai pule ‘o e fonua ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengaue’aki fakataha mo taliui ki he Fale Aleá ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule'angá.* Ngaahi me’a kotoa pē kuo fai Sea ko e fakamanatu pē eni ia kuo pau ke ‘omai ki he Fale ko ení ko e Fale eni ‘oku pulé Fale Alea. Kuo pau ke ‘omai ‘a e ngaahi lipooti ko iá. Ko e me’a ia ‘oku mau hoha’a ai ke ‘omai e ngaahi lipooti na’e talamai ke ta’ota’ofi. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke ta’ota’ofi ? Ko e pa’anga eni ‘a e fonua.

Fakatonutonu fekau'aki mo e Kupu 19 Konisitūtone

'Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu atu Sea. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu pē he Kupu 19 mea'i pē he Fakafofonga 'oku 'asi lelei pē ai 'uluakí 'o kapau 'oku 'osi 'i ai ha Lao pea fai fakatatau pē ki he Lao.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e 'Esitimetí e ta'u ní Sea na'e tali he Fale pea fakamo'oni huafa ki ai 'Ene 'Afiō 'o hoko ko e Lao. 'Oku te'eki ke fai ha me'a 'o kehe mei he fo'i Lao ko iá Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Pōhiva: Sea te u fakatonutonu atu ai leva. Na'e 'ikai ke paasi ha Lao ha *Appropriation Act*, Pa'anga 'e 12 miliona *saving*. Ko e me'a ko iá ...

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i *point of order* atu Sea. Kei tonu pē ke ke faitu'utu'uni Sea ki he 12 miliona ko ení.

Siaosi Pōhiva: Ka u hoko atu au Sea ka u toki ta'utu au ki lalo.

'Eiki Minisitā Ako: He 'oku fakahoko atu fakatatau ki he fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ko e 4 'a e 3, 12 miliona na'e nō he kautaha ko ení. Na'e 'ikai ke 'i ai ha 12 miliona he 'Esitimetí na'e tali 'e he Fale Alea ni pea fakamo'oni Huafa ki ai 'a 'Ene 'Afió. Tonu ke fai ha faitu'utu'uni ka tau 'unu ā pea mo hokohoko atu ai pē me'a hala ko eni.

Siaosi Pōhiva: Sea ko e kupu si'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi mahino ki he motu'a ni e 'uhinga 'o e fika ko ena ...

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ke me'a ki aí pea ko ē kuo nau 'osi fakahoko atu 'o me'a mai 'aki e totonu.

Siaosi Pōhiva: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'etau maama mei he ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Sea Kōmiti Kakato: ... tēpile ko ē.

Siaosi Pōhiva: Sea, ko e 'uhinga pē Sea 'oku ou hoha'a ai, hono ta'ota'ofi kimautolu pea mo ho

Fale ‘Eiki ke mau ‘ilo ki he, na’e hoha’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘anenai ‘o ne fiema’u ha fakamatala fakaikiiki.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e ‘uhinga e fakatonutonu ke fai ‘aki pē me’a ‘oku tonu. ‘Oku ‘ikai ko ha ta’ota’ofi ia mei hano ‘omai ha fakamatala lelei. Fa’iteliha pē Fakafofonga ia.

Siaosi Pōhiva: Ko e me’a eni ‘oku tonu ‘oku huluhulu mai ‘e he Konisitūtone.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Ikai, ko e Sea ‘oku ne toki fakatonutonu mai, ‘ikai ko e me’a ia ‘a e feitu’u na, Fakafofonga.

Tokanga ki he Kupu 51 (v) e Konisitūtone

Siaosi Pōhiva: Mālō. Kae tuku mu’a ke u fakakakato atu. Kupu-si’i 5 ‘oku pehē, kuo pau ke fa’u ‘e he ‘Eiki Minisitā takitaha ha Līpooti Fakata’u.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, ki’i fakaongoongo mai Fakafofonga, kuo u lave’i kuo fe’unga ‘a e mata’i fika na’e fakafehu’i ko ē kimu’a ki hono tali mei he.

Siaosi Pōhiva: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko leva koe ia ki ha me’a ‘e taha, tau ‘unu pē.

Siaosi Pōhiva: Ko ia. Mālō Sea. ‘Oku hoko eni ia ‘aku ki he ngaahi līpooti ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘omai ke kakato mai ke mea’i ‘e he Fale ni mo e Hou’eiki e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

Siaosi Pōhiva: “Kuo pau ke fa’u ‘e he Minisitā takitaha ha Līpooti Fakata’u ki he Fale Alea, fale’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue.”

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakamahino ko e Konisitūtone ‘i ai ngaahi Lao kehekehe ‘ōmai ai hono fakaikiiki

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e feitu’u na Sea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko e anga e me’a ko e Konisitūtone Sea, ‘oku ne fakahoko mai hangē pē ha fo’i *skeleton* pē ko ha hui ‘o ha tangata. Pea ko ‘ene fokotu’u mai ko ia, pea ko e fatongia leva ia ‘o e ‘ū Lao ‘oku fa’u atu ke ne fakamahino hono talamai ‘a e founa ko ē ke ngāue’aki ‘a e me’a ‘i he Konisitūtone. Konisitūtone Kupu 18 mo e 19, ‘oku ‘i ai e Lao Pule’i ‘o e Pa’anga. ‘Oku ‘i ai e ‘ū Lao kehekehe ‘Eiki Sea, ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ‘o fakatatau ki ai. He ‘ikai ke hanga ‘e he Konisitūtone ‘o ‘omai e fakaikiiki ko ia ka ‘oku fakahā mai ia ‘e he ngaahi Lao. Pea ko e ngāue ko ē ‘oku fai ‘i he Fale ni fakatatau ki he Lao kuo fakamafai’i ‘e he Konisitūtone. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tonu ‘aupito ia.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea. ‘Oku lave’i pē ‘e he motu’a ni hono pule’i ‘a e ngaahi pa’anga ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘ikai ke u lotu ke tau to e hifo ki ai Sea ke fakalōloa ki ho Fale. ‘I ai ha faingamālie

te tau toki talanoa ki ai. Ka ko u loto pē ke huluhulu atu ‘aki he ko e Tohi eni ‘oku pule ‘aupito, ‘aupito. *Kuo pau ke fa’u ‘e he Minisitā takitaha ha Līpooti Fakata’u ki he Fale Alea ‘o felāve’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani.* Ko e palani ko e ngāue, ko e Līpooti ia ke fai he kamata e ta’u Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha palani ia ke toki ‘omai he ‘osi ‘a e ta’u.

Fakatonutonu ko ē Lipooti Fakata’u toki fakahū mai hono taimi ki Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea na’a ku ‘osi fakamanatu, fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. Fakafofonga, ko e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Leipa: Ko e kupu ‘oku pehē mai, Līpooti Fakata’u, ka ko e me’a ko ia ‘oku ‘omai, ‘oku ‘i ai hono taimi ke fakahū mai ai ki he Fale ni. ‘Oua te tau nusi noa’ia e ngāue. Mālō ‘Eiki Sea.

Siaosi Pōhiva: Sea, ‘o leva mu’a ke ‘osi ‘eku, Līpooti Fakata’u ki he Fale Alea ‘o fale’i fekau’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e fakata’u ko ena ‘oku ‘uhinga ia ki he tu’u ‘a e māhina he kalenita. Pea ‘oku taimi ki ai ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘ū Līpooti ko eni ‘oku tu’u he Konisitūtone, fakata’u, kuata ‘e 4 pē kuata ‘e 3, anga ‘ene tu’u ko ē.

Siaosi Pōhiva: Mālie. Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka e manatu ko e ngaahi kupu eni na’e toki fakalelei’i ‘a e kupu he 1875. Mou me’a malanga pē mo mou ‘unu he ngaahi māama ‘o e ngaahi tefito’i Lao ‘o e ‘aho ni. Mālō.

Siaosi Pōhiva: Mālō. Kuo u loto ke fakafaikehekehe’i ‘a e lau ‘a e kupu ko ia, 5 mo e kupu 53 ki he me’a ko ena ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. *Ngaahi Līpooti Fakata’u ki he Fale Alea ‘o fale’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani.* Ko e palani ‘oku fai he kamata ‘a e ta’u Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palani ia ‘e toki ‘omai he ‘osi ‘a e ta’u.

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko e ‘ai pē ke mau fakamā’opo’opo’opo atu ‘emau ngaahi me’a. Hangē pē ko e me’a na’a ke toki me’a ‘aki Sea. Hangē pē ko e me’a na’e me’a mai ‘aki e kupu ko ia, ‘uhinga ke fakamahino mai ange kia mautolu. Ko e ‘uhinga he ‘oku mo’oni e me’a ‘a e Fakafofonga, ko e Līpooti Fakata’u, ka ‘oku hangē pē ko ho’o me’a. Ko e Līpooti ko eni e ngaahi palani ko eni, na’e toki fai mai pē he ta’u kimui ni mai. ‘Ikai ke u ma’u pē ko e hā hano lōloa ‘a ē ‘oku ‘omai ko ē mo e palani, ‘a eni ko ē ki he Polokalama Patiseti.

Ko e Konisitūtone ko ē na’e tohi ko ē ia, na’e ‘uhinga ia ki he ngaahi Fakamatala Fakata’u mo e ngaahi palani ‘a e Potungāue na’e ha’u pē hē. Ka ‘e lava pē foki ia ‘o faka’uhinga’i hangē ko e me’a ko ē ke faka’uhinga’i ko e palani ko eni. Kuo u tui ke ke ‘ai mai he na’e tohi ‘i he Konisitūtone ko ē ta’u ‘e teau tupu ko eni pē ko e hā e fuoloa e kupu ko ē. Kuo u ‘uhinga pē au ke ke fakamahino’i, he kuo hū ai pē mo e palani ia ko eni na’e toki ‘omai he ta’u ‘e 3 ko eni kimui, ‘a eni ko eni ‘oku ‘omai fakataha mo ‘etau Polokalama Patiseti...

<003>

Taimi 1430-1435

Lord Tu’iha’angana: ...pea mo e faka’uhinga’i ko ē ‘o e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou tui pē mahalo ko e ‘osi ho’omou me’a atu ko eni ...

Lord Tu’iha’angana: ...ke ke fakamaama mai he ke mau muimui ofi atu.

Sea Kōmiti Kakato: ...te u kole ki he Kalake ke fai ha’ane fekumi fakalao ki heni.

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhinga pē ia ‘eku ki’i feinga pē ke fakaofiofi, toki fai ha fekumi ki ai.

Siaosi Pōhiva: Ko ‘eku faka’amú Sea mo Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki’i tokoni atu pē Sea kātaki. Kole pē ki he Fakafofonga kau ki’i tokoni atu.

Siaosi Pōhiva: Sea ke ki’i fakakakato mu’a ‘a e ...

Fakatonutonu ko ē Lipooti Fakata’u ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Kupu 53 Konisitūtone

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ‘oku ‘osi mahino pē ia ko e kupu ia ko ia ko e ‘uhinga ia ki he Līpooti Fakata’u, ‘a ia ‘oku ‘omi ai ‘a e ngaahi ngāue he he ‘oku ko ene ‘asi ‘o fale’i ‘a ia ko e Līpooti Fakata’u ‘i he Fale Alea ‘o fale’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘a ia ko e ngaahi ngāue eni ko ē pea mo e ngaahi palani ‘a ia na’a te fokotu’u he ngaahi palani pea ko ‘ete ngaahi ngāue leva eni, pea ‘oku te ‘omai leva ‘a e Līpooti ‘o e ngāue ko ia, pea na’e fēfē leva hono fakahoa ki he palani. Ko e ‘uhinga ia ‘a e me’a, kā ko e ‘uhinga ia ki he Līpooti Fakata’u, ‘ikai ‘uhinga ia ko e Patiseti. Mālō Sea.

Siaosi Pōhiva: Sea ko e ‘uhinga ia na’a ku kole atu ai ke tuku ke’osí...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

Siaosi Pōhiva: ...‘oku ‘i ai ‘a e hokohoko ‘o e Konisitūtone, kupu 51 ‘a eni ‘oku tau kei feme’a’aki ai, te u toki a’u atu ki he kupu 53 ki he palani fakata’u ‘i he ‘osi ‘a e ta’u. Ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘o ‘ene Potungāue, pea kapau ‘oku faka’amu ‘a e Fale Alea ke ‘ilo ki ha to e me’a felāve’i mo ha Potungāue ‘o ha Minisitā kuo pau ke ne tali ‘a e ngaahi fehu’i kotoa kuo ‘oatu kiate ia ‘i he Fale Alea.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u to e ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga ka tau vave ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fakama’ala’ala Palēmia ko e Lipooti fakata’u ko e ‘omi lipooti fakatatau e ola & palani ngāue

‘Eiki Palēmia: Fakamolemole Sea, ko e Līpooti Fakata’u tau pehē ko e fo’i ta’u ko eni ngata ‘i Suné, pea te lipooti fakata’u ai, na’e ‘i ai pē ‘ete ki’i palani he fo’i ta’u ko ia, pea ‘i ai leva mo ‘ete

actual mo e me'a ko eni na'e fai, pea te te talanoa ki he'ete ngāue na'e fai felāve'i mo 'ete ki'i palani ko ia 'o e ta'u kuo 'osi, 'oku 'ikai ko e patiseti ia ko eni, 'oku tau kei, ko e 'osi ko eni pea tau lele'i, 'o a'u ko ia ki he *end of the year*, pea te līpooti fakata'u te te to e 'omai 'ete ola fakatatau mo 'ete palani, pea tau alea ai. 'Oku tō hala 'a e fo'i me'a ia 'i he kakano he taimi ni.

Siaosi Pōhiva: Sea, 'oku ou kole atu mu'a ke 'oleva ke fakakakato 'eku lea kae lava ke mahino ki he 'Eiki Palēmia. Ko e kupu 53 'oku pehē ni Sea...

'Eiki Palēmia: 'Osi mahino lelei pē Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke u to e ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea ko e 'uhinga he 'oku fu'u lahi 'a e talanoa palani.

Siaosi Pōhiva: Sea kātaki mu'a ke fakakakato 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kei toe lahi toe miniti 'e 25.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Kei toe lahi pē ho'o taimi kā ko e 'uhingá ke maama lelei, 'oku ke me'a mai 'oku tau'atāina ho'o me'a 'i he me'a atu 'a e hou'eikí, pea ko e me'a mai 'a e hou'eiki ho'o fo'i tau 'atāina ko ia kuo ke tātāpuni koe, tukuange pē ke *flow* pē 'a e anga ke tafe 'a e anga ho'omou feme'a'aki, he ko e me'a ia he'ikai ke fai ai ha'amou tuputāmaki, kae 'oua te te me'a pea te to e toka'i kita 'oua to e hū mai ha taha ko e Fale eni ia ko e Fale eni ia 'oku alea'i, pea kapau 'oku ke me'a ke alea'i 'a e ngāue 'a e Pule'anga, pau ke tafe ho'o malanga pea ka 'i ai ha fakatonutonu 'i hē tonu ke fononga mo ia pea hoko atu.

Siaosi Pōhiva: Fakamolemole atu 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku tokoni pē 'aku ko e Sea au kā ke tau'atāina pē koe mo laumālie lelei ki ho'o feme'a'aki.

Siaosi Pōhiva: Ko 'eku 'uhingá pē 'aku Sea ke 'ai ke 'osi kae toki ha'u 'a e 'ū fakafehu'í mo e fakamaama. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti 'o e Kakato.

Fakama'ala'ala he palani fika ua 'a e Pule'anga

'Eiki Sea, ko 'eku tokoni pē felāve'i pea mo e palani ngāue, kā 'oku ou tui 'oku mahu'inga keu ki'i fakamaama. Ko e tu'u ko ē 'a e Pule'angá ko e palani fika 2 eni, *Strategi Development Framework*, 'a ia 'oku kamata ia mei he 2015 ki he 2025. Pea ko e palani ta'u 2 ko eni, fakafonua, *national*, 'oku fakafehokotaki leva ia mo e ngaahi kaveinga ngāue fakamāmani lahi 'a e *UN*, pē ko e *Sustainable Development Goals* 'i he 2030. Tau foki mai 'Eiki Sea ki he levolo ko ē 'o e Potungāue pē ko e *Executive*, ko e 'esitimeti ko eni 'oku fakahū mai 'i he 'aho ní 'Eiki Sea, 'oku 'omai ai 'e he ngaahi Potungāue kātōa, mo 'enau *Corporate Plan*, ko e palani ngāue ia ki he ta'u

fakapa'anga hoko, 20/21, 21/22, 22/23. Ko 'etau patiseti 'oku 'omai tatau pē mo ia, 'oku ne 'omai ai 'a e palani mo e 'esitimeti 20/21, 21/22, 22/23. 'I he ngaahi Lao ko ē 'o e ngaahi Potungāue 'Eiki Sea, ko e taimi ko ē 'oku 'osi ai hono fakahoko 'e he Pule'anga hili hono tali 'a e patiseti ko eni, ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni 'o fakatatau ki he palani ngāue mo e fokotu'utu' u 'a e Pule'anga. 'I he'ene 'osi ko ē 'a e ta'u fakapa'anga hangē ko eni 'e ngata ko ē 'i Sune 'aho 30 'o e ta'u ni, ko e ta'u kaha'u 'Eiki Sea, 'e līpooti mai 'a e Hou'eiki Minisitā ki he ola 'o e ngāue ....

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'A ia ko e *Annual Report* ia ola e ngāue ko ē na'a nau fai fakahoko fakatatau ki he'enau palani mo e pa'anga na'e fakaivia'aki nautolu ke fakahoko'aki e fatongia ko ia 'Eiki Sea mahino 'aupito ko u tui ko e ki'i fakamatala ko ia 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Ha'apai ko e fakamahino ē mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e me'a na'e me'a mai 'anenai toe ho'o miniti 'e 5 Fakafofonga

Māteni Tapueluelu: Ko e fehu'i pē Sea kapau te u ki'i lava 'o ki'i tokoni ki he Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei ki ai 'i he me'a ko eni Sea kātaki pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ke tali e

Siaosi Pōhiva: Sea kapau 'oku 'aonga pea...

Māteni Tapueluelu: 'Aonga lahi 'aupito Sea

Siaosi Pōhiva: Mālō

Fiema'u ke tonu hono faka'uhinga'i Kupu 51 e Konisitūtone fekau'aki mo e palani ngāue

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea ko e fie tokoni pē 'a e motu'a ni 'oku mahu'inga ke tonu hono faka'uhinga ka hala Sea 'oku 'uhinga ia 'e 'i ai ngaahi me'a 'e loka. Ko e me'a 'oku mau kole ai ko ē ke faka'uhinga ko ē ke tonu he 'oku pehe ni, kapau ko e feme'a'aki ia 'oku 'uhinga e palani ki he ngaahi ngāue 'oku ha'u fakataha mo e Līpooti Fakata'u taha he 'uhinga ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia hono 'omai e fu'u 'otu palani ko eni 'a e Pule'anga he 'ū potungāue kātoa 'oku 'omai fakataha pea mo e Patiseti mo e 'Esitimeti. Ko e 'uhinga ko ē hono 'omai fakataha 'a e fu'u 'otu palani kātoa ko ena 25 pē lahi ai ko hono 'uhinga ko e kupu ko ē 'oku tau'atāina ke tau fehu'i ai 'Eiki Sea ko e ki'i kupu 51 ko ē na'e liliu ia 'e he Lao Fika 20 'o e 2010 ke fakakau ai 'a e ngaahi palani ko e fo'i kupu fo'ou eni ko hono 'uhinga ko e fakalelei fakapolitikale fenāpasi 'aupito 'a e kupu si'i 5 mo e kupu uluaki kupu si'i 1 'o e kupu 51 ke taliui mai 'a e *Executive* pē ko e Pule'anga ki he Fale Alea mo'oni ia ko e faitu'utu'uni me'a ia 'anautolu mo'oni ia faitu'utu'uni ko e *decision* me'a ia 'anautolu, kā kuo pau ke fakahoko mai ki heni ko e taliui ia 'Eiki Sea, 'oku ou tokoni atu pē poupu 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai pē ka u sio ki he’eku fale’i fakalao pē ‘oku tonu pē ‘ikai

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea mālō e tokoni Fakafofonga mo e ...kā ‘oku ou loto ke u fakakakato eni ke mahino e hokohoko ko ē ‘o e ...ko e kupu 53 “: *ke ‘atu ‘e he Minisitā Pa’anga ha tohi fakamatala ki he Fale Alea*” ko e Līpooti Fakata’u eni pea ka fakataha ‘a e Fale Alea ‘e ‘atu ‘e he Minisitā Pa’anga koe’uhi ko e Kapineti ha tohi fakamatala ki he anga ‘o e tauhi ‘o e pa’anga kotoa pē ‘a hono hū mai mo hono hū atu ‘i he ta’u ko ē pe talu mei he fakataha alea ‘e taha mo e anga mo ‘ene hū mai mo ‘ene hū kitu’a.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ki’i fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki’i fakatonutonu ē

'Eiki Minisitā MEIDECC: ‘Oku ki’i fulihi kehe’i ‘e he Fakafofonga ia e me’a, sio ko ‘ene toki a’u hifo ‘a’ana eni ki he Patiseti ē

Fale’i fakalao ki he tu’u e Lao fekau’aki mo e palani ngāue

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e Minisitā Pa’anga ko eni kuo ‘osi fale’i lelei au ‘e he loea pē ko e Kalake ‘oku ‘i ai ‘a e fetō’aki kā ‘oku tonu ‘a e ma’u mo e tu’utu’uni ‘oku me’a mai’aki he tēpile ko ena. Fakafofonga ki’i *direct* pē ke tonu ho’o malanga me’a mai.

Fakamahino Pule’anga ‘osi fakakakato fakahū mai Fakamatala Pa’anga e fonua ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u to e ki’i hoko atu ai pē, tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘osi kakato pē ‘a e fatongia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko u ‘osi fakahū mai ki he Sea e Fale Alea Fakamatala Pa’anga e fonua ki he 18/19. Ko e 19/20 ‘e toki ‘osi ia ‘i Sune te u fakahū mai he kongā kimu’a e ta’u kaha’u, ‘osi heni fakamatala pa’anga ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino ia ki he motu’a ni ‘Eiki Minisitā hoko atu ho’o me’a.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea kapau ko e ‘atnga ia ‘oku malu’i ia kitautolu mo e kakai e fonua ke ‘ilo ki he’enau pa’anga tapu ke tau ‘ilo ki he fakaikiiki ko eni ‘oku mau ‘eke pē ko e hā leva hono ‘aonga ‘etau ‘i he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē tu’utu’uni mo e Lao e Pa’anga e Pule’anga ‘a hono fakangatangata ki hono ngaahi tu’utu’uni, hoko mai ho malanga ha me’a ‘e taha mālō.

Tokanga hā hano maumau ke to’o ha 10 miliona mei he tanu hala ke holoki e Patiseti

Siaosi Pōhiva: Mālō ko e fehu’i Sea kapau te tau lava ‘o holoki ‘a e *Budget* ‘aki ha 10 miliona to’o mei he laulau miliona pa’anga hala ko e hā hano maumau na’e me’a ‘a e Fakafofonga Ha’apai ki he

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu Sea. Ko Tongatapu 6 mau 'amanaki mautolu ke tanu homau hala pea ko 'emau kole mai ia ki he Tangata'eiki Palēmia mo e Kapineti ke tanu e hala 'ofa mai 'oua 'e to'o kae tanu e hala 'a Tongatapu 6 mālō.

Siaosi Pōhiva: 'Oku 'i ai e *red zone* he ngaahi mape ko eni e hala Sea ngaahi *red zone* ko ia 'oku mau tui mautolu ke tanu. Ko e ngaahi feitu'u ko eni ko ē 'oku lava ke tau ki'i pine atu ai he tu'unga taimi ni tau ki'i pinepine atu ai kae 'oleva ke maau mālie e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Pōhiva : .. me'a ko eni 'oku... ko ia ko e anga ia 'o e fokotu'ú Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā. Fakafofonga te u tukuange pē ke mou feme'a'aki lelei pē.

Siaosi Pōhiva : Mālō Sea kapau 'oku tokoni kae mahino 'a e *issue*.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Nōpele,

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku ou fie tokoni pē ki he Feitu'ú na, mo'oni 'aupito 'aupito pē 'a e 'Eiki Minisitā Ako ia 'ene tu'uaki e Feitu'ú na, ko e taha lelei e Feitu'ú na, na'e 'osi 'asi mai pē 'a e Feitu'ú na ia 'i he lolotonga e Pule'anga 'aneafi. Hā e me'a na'e 'ikai ke fale'i ai e Pule'anga 'aneafi ke nau fai pehē? Tapu ange mo e Feitu'ú na 'Eiki Palēmia. Ha e me'a na'e 'ikai ke fale'i ai nautolu ke fai e me'a 'oku ke me'a ki ai.

Siaosi Pōhiva : Sea, ki'i fakatonutonu atu. Na'e 'ikai ke 'i ai haku mafai faka-Pule'anga Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Ai he 'oku ai e mafai e Feitu'ú na,..

Siaosi Pōhiva : Ko e fale'i pē kapau na'e 'i ai haku mafai faka-Pule'anga, ke u fale'i.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ke mea'i lelei pē, na'e 'i ai 'a e fu'u *contract* na'e kau ai e Feitu'ú na ka na'e 'ikai ke 'i ai hano mea'i 'e he Falé ni. Ko e 'Eiki Minisitā Ako mālōlō pē na'e me'a mai 'oku kau e Feitu'ú na ai pea mo e tokotaha.

Siaosi Pōhiva : 'Ai mu'a 'e 'Eiki Minisitā, ko e *contract* ko iá, na'e ōmai 'a e Potungāue 'o kumi au ke u 'alu ange 'o fai 'enau ngāué.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia ko e 'Eiki Minisitā Ako na'a ne me'a 'aki he Falé ni, 'oku ou kei manatu'i lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato : Sai tau hiki mei he *issue* ko ia. 'Eiki Minisitā fakamolemole'i mu'a 'eku fakahoha'a atú. Mo hiki mei ai.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, 'oku 'ikai ko ha fakafo'ituitui eni ko e me'a mo'oni eni pea na'e 'i ai 'a e pa'anga tukuhau 'a e fonuá na'e vahe'i ki he polokalama ko iá, pea na'e 'i ai pē ni'ihhi ko ení. Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke fale'i ai 'aneafi ke 'omai e 'ū pa'angá ke me'a ki ai e fonuá fakalūkufua, ka na'e 'ikai ho'atā e me'a ko iá. 'Ahó ni, kuo ho'ata atu. He ko ena kuo me'a atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he 'u fika..

Siaosi Pōhiva : Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā, hokoatu ho'o me'a malangá 'oua te ke to e fakatonutonu koe kuo 'osi ia. Kuo 'osi 'osi 'e kuohilí ia tau 'alu tautolu ki he ...

Siaosi Pōhiva : Ko 'eku fehu'í 'aku ki he Pule'angá..

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole, 'oku 'ikai ke 'osi 'a e kuohilí. 'Oku 'i ai e me'a 'oku totonu ke tau fakatātā ki ai, pea 'oku 'aonga 'aupito 'aupito ia. 'Aonga ia ki he tukufakaholó.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito ho'o me'á 'Eiki Minisitā. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke tau nga'unu ko e 'uhingá ko 'etau ngāue ko ē, na'a tau to e fai ha feme'a'aki ia 'o tō kitu'a. Hangē ko ena kuo kamata ke tau 'a'u ki aí.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole atu ki he Feitu'ú na. 'Ikai ke pehē ke u fakafo'ituitui au, pē te u 'ai ha me'a. 'Ikai, ko e me'a ne hoko, pea na'a ku kau au hono mamahi'í, he na'a ku 'i he tēpile ko ē.

Sea Kōmiti Kakato : Hoko atu ho'o malangá Fakafofonga. Ko 'ete malanga pē, ko e me'a ia 'e hokó e taimi te te to e ki'i afe aí. 'E afe mai leva 'a e kau 'a'ahí kia kita. 'Ai pē ke tonu, 'o maama mo lelei 'aupito.

Siaosi Pōhiva : Pea ko 'eku fehu'í ia Sea ko e hā hono maumau? Te tau mate? Me'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga ko ena mei Ha'apaí, ki he himi pea 'oku ou tui ki ai. Kelekele mahu ē ko hai te ne fa'a lau, pea ka hala ia, seuke, Sea mo Hou'eiki, toe faka'osi mai pē 'e he Himí. Ko hai te ne lau hotau koloá, ma'u mei tahí na. 'Oku ai hotau pāletu'a.

Fakama'ala'ala he Kupu 51-56 e Konisitūtone

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea tapu mo e Feitu'ú na, Fakafofonga, ko e kupu ko ē 'oku ke me'a mai ki aí, kupu ia fekau'aki mo e Kapineti 'ata'atā pē. Pea 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki aí, ka 'oku ou kole atu, tali ke mou toki Kapineti ha 'aho pea ke toki fai leva ho'o me'a ko iá, 'i he Kapineti 'o e 'aho ko iá. 'Ahó ni, fai 'e he Kapinetí 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki aí, fika 5 'oku ke me'a mai ki aí, fatongia ia 'o e Palēmiá, Palēmiá ia hono fatongia 'i loto he Kapinetí. Fatongia ia e Kapinetí 'i he Konisitūtoné. A'u ki ha Minisitā 'oku fakanofu, fakatatau mo hono tu'ungá 'i he fakanofu 'a e Tu'í 'asi mo ia 'i loto he he Kupu 51 'Eiki Sea, faai atu ai ki he Kupu 55. Kupu 56, kupu ia 'a e Fale Aleá me'a mai ko e hā 'etau me'a te tau fai he Fale Aleá ni. Lipoti Fakata'u, palani. Ko e palani ko eni 'oku 'omai ko eni 'o ngāue ki ai e motu'á ni, 'a ia 'oku 'omai hení, ko e malumalu ia 'o e ongo Minisitā 'e 2 'i mu'a he motu'á ni. Fakamo'oni pē au ka kuo 'osi palani mai pē ia 'e he ongo Minisitā. Ko e me'a 'oku ou faí ko e ha'u 'o poupou ki he me'a ko iá

'Eiki Sea. 'Ai pē ke ke me'a hifo ki ai, Kupu 51 Kapineti ia mo e ngaahi ngafa fatongia e Kapineti. 'Oku ke fai tu'utu'uni koe 'oku 'ikai ko ha Palēmia e Feitu'ú na ia ke ke talamai ko e kupu eni 'a e me'á. Ika, tonu ia ke ke 'i loto he Kapineti. Kupu 56 'o faai atu ai ko e me'a ia 'a e Fale Aleá ni .., 'Eiki Sea Fale Aleá ia.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, 'E Minisitā, mahino lelei 'aupito ia ki he motu'á ni, kae hoko atu pē mu'a e malangá. Ko e 'u me'a kātoa ko eni, 'oku lave'i lelei 'e he motu'á ni na'e 'i he Kapineti he ngaahi ta'u ko ē, 'a e 'u me'a kotoa 'oku mou feme'a'akí. Ka 'oku ou hanga pē 'o fakahaa'i atu ki he 'uhinga 'o e ..

<008>

Taimi: 1445-1450

Sea Kōmiti Kakato: 'a e Fale Alea, 'e lava ke mou me'a ko e Fale Alea ...

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a foki e fakatonutonu pea tuku leva ia kae malanga ha me'a ko ē 'oku tonu, me'a mai Fakafofonga.

Tokanga ki he malu'i ngaahi ngāue lalahi e Pule'anga

Siaosi Pōhiva: 'Ikai ko e mafai pule ma'olunga taha eni e Fale Alea, 'omai ki ai 'a e ngaahi me'a ko ia ke tau alea'i mo fakamaama pea ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku 'oatu ko e pou pou pē ki he hala fononga 'oku tau hanga atu ki ai. Hou'eiki peesi 23 'o e tohi ko eni ko hono fokotu'u ha malu'i ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga, *insurance*. Ko e ngāue ko eni ki he malu'i ko eni ki ha fa'ahinga ngāue angamaheni 'a e Pule'anga 'oku laulau miliona. Pea 'oku fakamatala heni ko e fakakaukau ke vakai'i e founa ke fokotu'u ha palani pē polokalama malu'i ke fakapa'anga ha uēsia 'o e ngaahi langa lalahi mo e koloa 'a e Pule'anga ke malu'i e ngaahi langa lalahi, malu'i e hala Pule'anga, malu'i e ngaahi mīsini, malu'i e ngaahi koloa ko e taimi hala e fa'ahinga fakakaukau ko eni ke hū mai he taimi pehe ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Tokoni Minisitā. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Tali Pule'anga ki he ngaahi malu'i totongi ki he ngaahi ngāue lalahi he fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, 'ikai ke u 'ilo'i 'e au pē 'oku mea'i he Fakafofonga ko e hā e lahi e pa'anga miliona 'oku totongi 'e he Pule'anga kae 'uma'ā 'a e ngaahi *Public Enterprise* ki hono malu'i e ngaahi naunau mo e koloa 'a e Pule'anga. Ko e pa'anga eni ia kuo pau ke totongi fakata'u ia 'o tatau ai pē pē 'e hoko ha fakatamaki 'i he fonua. Sea ko e fakakaukau pea mo e fokotu'utu'u ko eni 'Eiki Sea 'e lava pē he

Pule'anga ia ke fokotu'u ha kautaha malu'i 'a e Pule'anga fakalotofonua ke ne t̄naki e fu'u lau miliona ko eni 'oku mahua ki muli fakata'u pea 'e lava p̄e he silini ko ia ke ne fakapa'anga ka hoko ha ngaahi faingata'a. Ko e ngaahi palani nḡaue ia 'Eiki Sea pea 'oku 'ikai ke ai hano maumau 'o'ona hono fokotu'u mai 'a e ngaahi palani he 'e tokoni ia ki he fonua 'i he kaha'ú. Ko e hoko ko eni 'a e faingata'a ko eni ko e me'a m̄alie na'e ai e ngaahi palani nḡaue fenḡaue'aki mo e ongo pangik̄e na'e totongi p̄e 'e he Pule'anga 'a e ki'i pa'anga si'isi'i fakalava 'e he pangik̄e. Ko 'ene hoko p̄e fakatamaki ko eni 'ia *Gita* 'ia H̄alotí, uike taha uike ua p̄e totongi mai 'e he pangik̄e ia 10 miliona ki he malu'i ia 'Eiki Sea ko e fa'ahinga fakakaukau peh̄e 'oku palani nḡaue ki ai 'a e Pule'anga. M̄alō.

Sea Kōmiti Kakato: M̄alō Minisitā. Me'a mai.

Tokanga ke tokoni'i tafa'aki he fepuna'aki fakalotofonua

Siaosi Pōhiva: M̄alō. Sea hoko hifo p̄e ki he palakalafi 'i lalo 'i he fika nima. 'Oku talanoa ai fekau'aki mo e vakapuna 'a e Pule'anga *MA60* mo e *Y12*. 'Oku fakapotopoto nai 'i he tu'unga 'oku tau 'i ai ke tau hanga heu mai e ngaahi fakamole, na'e kole he kautaha ko eni ke *subsidize* 'enau nḡaue Sea. 'Osi 'i ai 'enau toko 100 tupu 'oku fakam̄alōloo'i he nḡaue. Ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke nau hanga tokoni'i ko e 'uhinga ia 'oku peh̄e kapau 'oku 'ikai ke lava to'o e 10 miliona mei he tanu hala pea 'ai p̄e ā 'o *reallocate* ki he ngaahi, fai 'aki 'a e polokalama ko eni hono fakaakeake e ngaahi pisinisi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Siaosi Pōhiva: Lahi e kakai 'oku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mei he Minsitā Pa'anga Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku ki'i tokoní ki he Fakafofonga 'oku ne hanga 'e ia 'o fehu'ia 'a e ngaahi palani nḡaue 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'o'ona ki ai he kapau te u fakamatala au he ho'ata ni 'Eiki Sea 'a e nḡaue ko ē na'e fai he Pule'anga ki he kautaha vakapuna pea mo e *MA60* mo e *Y12* hono founa mo e nḡaue 'oku fai ki ai he taimi ni. 'E 'osi e 'aho ni ia 'Eiki Sea. 'Oku fiema'u 'e he fonua ke ai ha vakapuna p̄e ko ha kautaha vakapuna ke nau fakahoko 'a e nḡaue mahu'inga ko eni ma'a e fonuá pea mo e kakai. Pea ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke lava ai 'o fakahoko 'a ha taha kuo pau ke nḡaue Pule'anga fakakaukau'i ke fakahoko e nḡaue ko eni, 'o tatau p̄e mo ha, ka tu'u e 'uhila he 'aho ni 'Eiki Sea ko hai 'e ala mai ki ai? Ko e Pule'anga ko e 'uhinga ia 'oku ala ai e Pule'anga ki he ngaahi *infrastructure* lalahi peh̄e he ko e Pule'anga p̄e te ne lava tokoni'i mo fakapapau'i 'oku fakahoko lelei e nḡaue ko eni ko e h̄a hono 'uhinga? Ki he lelei fakalukufua 'a e kakai mo e h̄a? Mo e ...

<009>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... langa 'ekonomiká mo e fetu'utakí mo e k̄atoa e ngaahi me'a ko iá

‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā mahino lelei ‘aupito ‘a e ngafa ngāue mo e fakakakato ‘a e Pule'angá. Me’a mai Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Sea. ‘Oku pou pou e tēpile ko ení ke fai hano tokoni’i ‘a e vakapuná ka ko e taimi hala eni ia Sea. ‘Oku mate ‘a e *tourism* ke to e ‘omai ha kau palangi ke to e heka pē ko e to e kakai ia mei fē. ‘Osi fe’unga pē ki’i kautaha ‘e taha ko ení.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Ki’i fakamolemole ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Ke tokoni’i ke nau ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi koe pea ke me’a mai Minisitā Fakalotofonua. Mou feme’a’aki lelei pē he ‘oku ‘alu pē feme’a’aki.

Kole ‘oua fakapolitikale’i ‘isiu ki he vakapuna he ‘oku fiema’u ke tokangaekina

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakamolemole. ‘Oku ou tui pē ‘oku faka’ilonga maama e Minisitā ‘a eni ko ē mei he Fakalotofonua mau tui tatau mautolu ki ai. Mou ‘ofa mai Hou’eiki ‘o fai mo ‘ai ā ke puna ha vakapuna. Ko e uike kuo’osí mahalo na’e ‘i ai e ki’i fakatamaki na’e hoko ‘i Vava’u mālō pē ‘oku ‘i ai e vakapuna ‘a e Pule'angá ‘o kole ‘o puna ‘o ‘omai. Fakamolemole pē ki he fāmili ko iá homau feitu’u ‘i Houmale’eia. Pekia e ki’i pēpē ‘e taha ka na’e fai e feinga fakavavevave koe’uhí ko e fá’ē ko ení pea ‘oku ‘omai. Hā e me’a ‘oku tuai hono ‘ai e vakapuná? He ‘ikai ke mau tokanga pē ki he toutai mo e ngoué kae ‘ikai ke mau tokanga ki he me’a fakavavevave ‘amautolu tatau pē ‘a Niua, Ha’apai pea mo Vava’u. ‘Oku uēsia. Ko u kole atu Fakafofonga ‘oua te mou to e hanga ‘o fakapolitikale’i e me’a ko ení pea ko u kole atu ki he tokotaha ha’ana e kautaha ko ení totonu ke feinga’i ke to’o ‘a e *tax* ‘i he Pule'angá ‘oku lau milioná. *Tax* ko iá na’e feinga ki ai ‘a e Fakafofonga pē ko e taha ‘o e Minisitā Polisi kuo mālōlō. Ko u tui ‘oku totonu ke to’o e *tax* ko iá. ‘Oku ‘i ai e fu’u pa’anga ‘e 4 kilu ‘oku totonu ke ne totongi ki he tokoua ‘eku tangata’eikí ‘oku te’eki ke totongi ia. Lau miliona e ngaahi totongi ‘oku hoko ‘i he fonua ni, lahi e ngaahi me’á. Na’a ‘oku sai ā ke fakasi’isi’i he Pule'angá hono fakamole he ‘oku toutou ‘asi mai e tokotaha ko iá fakapolitikale he letiō pea ‘oku uēsia leva ‘emau fetu’utaki ‘amautolu mo homau kāingá. Mau fie folau ke mau ō ‘o sio ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi potungāue ‘i tahí. Pea ko u kole atu Fakafofonga ke ke laumālie lelei ‘oua te tau fakapolitikale’i he ‘oku mau longo longo pē mo ‘emau faka’amu ke fai mo puna e vakaupuná ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kae me’a atu e ni’ihi he kau Fakafofonga ki honau kāingá. Ke mea’i ki he ki’i Fakafofonga Ha’apai vakatahi atu, si’i mālō pē ‘ene me’a atu pea tali ai ke toki foki mai e vaka ki he’enu ki’i me’afaka’eiki. Mau kole mautolu mei tahí mou fu’u tokolahi ‘ai ha vaka ke

fai mo puna koe'uhí ka mau, 'osi hanga he Pule'angá 'o *subsidize* 'oatu e pa'anga 'e fiha, sēniti 'e 11 pē ko e pa'anga 'e 11 'ikai pē holo e totongí. Fa'u e Kōmiti 'a Fale Alea ni kole ke holo 'oku 'ikai pē holo e ki'i kautaha ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā 'oku mahino e me'a 'oku ke me'a ki aí pea 'oku tau fakatu'amelie pē ki he ngāue 'a e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'ú na ka u ki'i poupuu atu pē 'o tokoni atu ki he me'a malanga e Fakafofongá. Sea ko e mo'oni e mo'oni fu'u fiema'u lahi 'aupito e kautaha vakapuná ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā e Ngaahi Potungāue Lalahí na'a ke kamo ki he Minisitā ke me'a ki 'olunga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Ikai. Na'e 'ikai ke kamo mai e, ko au pē 'i he'eku ongo'i pē ke u tokoni Sea he na'a ke me'a mai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io. Tokanga Minisitā Mo'ui ke tauhi lelei 'a e Minisitā ke taimi totonu. Me'a mai.

Fiema'u ke to e ma'ama'a ange totongi folau vakapuna ki Tokelau mama'o

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō. Sea ko e 'uhinga e fakahoha'a e motu'a ni 'oku mo'oni. 'Oku lolotonga tu'u 'a e fepuna'akí ka ko u tui pē au Sea 'oku 'osi 'i ai e fo'i maama kuo lika mai kia mautolu mei Tokelau mama'ó ko e kautaha ko ení te nau holoki e puná ki Niua. Na'e 600 tupu e puná mei heni ki Niua hangehangē ka holo eni 'a e fo'i 'a e totongi ko ení 'aki nai ha vaeua 'o e fika ko íá pea te mau tali ai leva mautolu ki ai Sea. Taimi ni Sea 'oku 'ikai to e 'i ai ha folau 'eve'eva heni ko e fakalotofonua eni. Ko e toe pē mautolu kau Fakafofonga ke mau ki'i puna atu pea 'oku mau fiema'u ke to e ki'i ma'ama'a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Toe miniti 'e tolu Fakafofonga fakamā'opo'opo mai ho'o malanga.

Dr. Saia Piukala: Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ha sevesi vave pea pau ki he fefolau'aki vakapuna e fonua

Dr. Saia Piukala: Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Sea ko e taha eni ia he 'isiū mahu'inga 'aupito tautautēfito Sea ki he 'otu motú. Ko hono mo'oni 'o'ona ia Sea ko e talu eni ia e, 'a e tu'u 'a e fepuna'aki he ngaahi uike kuo maliu atú pea 'oku te'eki ke mahino ia Sea 'a e fokotu'utu'u ko eni 'a e Pule'angá pē 'e kamata 'a fē kautaha vakapuna ko ení. Ko e lisi ko ia e Y12 'oku 'ikai ke to e fakafo'ou ke lava 'o ngaue'aki Sea. Ko e hoko ko eni e ngaahi fakatamaki ko eni fe ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Dr. Saia Piukala: ... te mau fakavavevave mei motu. Mālō pē ko e kei lava e vakapuna ko eni ‘o fakahoko e fatongia ko ia Sea.

Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ko e poini mahu’inga he taimi ni, pē ko e ha’u e kautaha vakapuna ‘o holoki pē ko e hā e tu’unga ‘e ‘i ai e fea. Kuo u tui ko e me’a mahu’inga e sevesi ke lava ‘o fakahoko Sea. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Ngoue, ‘ikai ke to e lava ha fefolau’aki he taimi ni ki he ‘otu motu, tukukehe pē ‘a e vaka tahi. ‘Oku ou tui ‘oku mahu’inga ke ‘omi ‘e he Pule’angá ia ‘a e tali mahino pē ko e ha e tu’unga ‘oku ‘i ai. Pē ‘e fakafo’ou, tokoni’i ‘a e kautaha vaka ko eni ke nau lava fakahoko e fepuna’aki, fefolau’aki kae ‘oleva ke tau ki’i ma’ama’a atu mei he *COVID-19* Sea.

Kuo u tui ‘oku mahino pē ‘a e palani mo e fokotu’utu’u, ka ko e hā ‘a e taimi vave ‘e lava e sevesi ko eni ke fakahoko ki he fakahoko fatongia. Me’apango foki ko e tokolahi taha ia he Kapineti ‘oku nau nofo pē ‘i Tonga ni. Ko kimautolu ko eni ‘oku mau si’i lele mai mei he motu Sea ‘oku ūesia lahi. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ko ‘eku ki’i kole pē ‘a’aku kātaki. Ke ‘ai angē ke pau, pē ‘oku nau fiema’u e vakapuna ke puna pē ‘oku nau fiema’u ke ‘oua ‘e fai ha ngāue ki ai he ‘oku fakavalevale he taimi ni.

Sea Kōmiti kakato: Mahalo, ko e me’a mahu’inga taha ‘e ‘Eiki Minisitā, ha vakapuna ke fehokotaki e fetu’utaki. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ‘o e vakapuna ko eni ‘oku lolotonga tu’u. Ha vakapuna ke ne fehokotaki ‘a e fetu’utaki. Hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Toutai, na’e hoko ‘a e me’a faka-falemahaki. Hā ‘etau poa ‘oku tau kei fakatuotuai ai ke fai ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ke fai ‘a e fetu’utaki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ka u ki’i tokoni atu pē ai, he ki’i *issue* pē ko ia. Tapu pea mo e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ‘oku kei toe pē ho’o taimi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ko e *MA 60, Y12*, ko e vaka pē ia ‘a e Pule’angá pea na’e lisi atu ki he kautaha ko eni. ‘Osi fakafoki mai ia ki he Pule’angá pea ‘oku ‘i he Pule’angá ia he taimi ni. Ko e *Y12*, maau e me’a kātoa faka’enisinia mo e hā fua pea ‘oku puna he taimi ni, ‘i he ‘uhinga faka-falemahaki pē ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga fakafalemahaki pē, kapau ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga ‘oku fie puna ki motu ‘i ha ‘uhinga fakafalemahaki, ‘e lava pē ke fakapuna koe ki motu. Ka ko e fiema’u ko ē he taimi ni ko e fakapuna mai mei Vava’u pea mo Tokelau.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘oku ou kole atu au ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘i ai hoku fa’ahinga fokoutua ia ‘o’oku, ko Vava’u pē. Pē ‘e lava ‘e he vaka ko ena ‘o ‘ave mautolu. Ta ko ena ‘oku lava pē ‘o puna ka ko e hā ‘oku ‘ikai ke fai mo ‘ai ai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, mo toki feme’a’aki mo e ‘Eiki Minisitā ko ē, ka tau ki’i mālō ai.

(Na’e mālō heni ‘a e Fale)

Taimi 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘a e laumālie hou’eiki. ‘Oku ou kole ki he Fakafofonga Tongatapu 1, ke fakamā’opo’opo mai ‘ene me’a malangá, lava ia pea ki’i tukuange ha faingamālie ‘o e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai, pea toki foki mai leva ki Tongatapu 9 pē ko 5, ka to e ‘i ai ha’atau taimi, me’a mai Fakafofonga.

Tokanga ki he ‘isiu he vakapuna ne tonu ke fai hono tokonia

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea. Sea, ko e hoha’a ‘a e motu’a ni ia mo’oni pē ‘a e fiema’u ia ‘a e vakapuna, ‘oku ou tui na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e kautaha, na’e tonu pē ke ki’i tokoni’i fo’i lele atu he fo’i taimi faingatāmaki ko eni, ke nau fakahoko ai ‘a e fatongia ko ia, pea ka toki tu’u lelei ‘a e Pule’anga. Na’e ‘i ai ‘etau kautaha vakapuna na’e mole Sea, pea ‘oku ou hoha’a na’a ‘ohovale angé ‘oku tau hoko ki hē ....

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga hoko atu pē ho’o me’a ‘au ia ‘i he MA60 mo e Y12 kuo kāliu atu ‘a e ngaahi fu’u’ū me’a ia ko ia. Me’a mai.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea. Na’a ku fehu’i ‘anenai Sea ki he na’a lava, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi sone ‘i he tanu hala ko e sone kulokula, sone, me’a ní ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o feilaulau, ki’i holoki hifo ‘a e tātaki pa’anga mei he kakai ‘o e fonua, kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fai ‘a e feilaulau ko ia, Sea ‘oku ou lave’i ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama tokoni ‘a e Pule’angá, *stimulus package*, te’eki ai ke fe’unga ia ke fakaakeake ‘aki ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisi kuo faka’ofa ‘aupito Sea, fakamālōlō’i atu hono kau ngāue, ki’i fakalahilahi atu ki ai seniti ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua: Sea, kau ki’i fehu’i mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mu’a keu ki’i fehu’i angé ki he Fakafofonga fika 1. ‘Oku ne toutou mahe’a hake mei he’ene me’a ‘a e fo’i lea ko ia, tātaki mei he pa’anga tukuhau ‘a e kakai ‘i he tanu hala. Hangē kiate aú Sea ko e me’a na’e ‘oatu mei he Pule’anga ke nau ō ‘a e ngaahi kautaha ko ia ‘o nō ‘i he Pangikē Fakalalaka, ko e me’a ‘oku ou fehu’i Sea, he ‘oku toutou ‘ohake mahalo ko e tu’o fiha eni hono ‘ohake, ‘ohake. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā kā ‘oku ‘ikai ko ha fehu’i ia, tokoni fakamaama ‘aupito, me’a mai Fakafofonga. ‘Io me’a mai ai leva ‘a e Minisitā fakamolemole, ko e Minisitā totonu ē ‘oku afe ai ho’o me’a ‘i he taimi ni.

Fehu’ia pe ‘oku kei fiema’u Tongatapu 1 ke tanu hala hono vāhenga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, ko e kole pē Sea keu ki’i

fehu’i pē ki he Fakafofonga, kātaki. Koe’uhí Sea ko e ‘ofisi ‘o e finemotu’a ni ko e ngaahi tohi kole lahi taha ‘i he ‘ofisi ‘o e finemotu’a ni ‘oku ha’u mei he vāhenga Tongatapu 1. Pea ko e fehu’i pē eni ki he Fakafofongá, ‘e tuku ā hono to e fakalelei’i mo to e monomono mo to e ngaahi ha hala ‘i hono vāhenga? ‘io, pē ‘ikai? Kae faingofua ‘eku hoko atu, miniti pē ‘e taha Sea. Pea ko e fehu’i leva hono uá Sea...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā ka u tokoni atu ko e Sea au ‘oku ou fakamaama koe ‘etau me’a, ‘ofa ā koe ko e fa’ē ‘ofa koe, ‘oua te ke fu’u tokanga koe ki he, koe’uhí...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ikai Sea ‘oku ou mate au ia ‘i he fie tokoni’i ‘a e kāinga ko eni pea na’e ‘osi ‘alu ‘a e tamaiki ‘o tokoni’i ‘a e vāhenga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e fehu’i ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘a’ana ‘a e ngāue, ko e ‘io pē ‘ikai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea mo e fehu’i hono ua ‘e Sea.

Siaosi Pōhiva: Fakafeta’i Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi hala hoku vāhengá hangē ha ngoto ‘umú.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fakafeta’i Sea ko e ‘io pē ‘ikai. Ko ‘eku fehu’i ko e ‘io pē ‘ikai. Ka u hoko atu Sea he ko e ki’i fehu’i ...

Siaosi Pōhiva: Minisitā ko e tali ki ai, ‘io. Ko e silini ‘a e fonua. Kā ko e silini ia homau vāhenga, kakai homau vāhenga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō. Tā ko ē. Fehu’i leva hono uā Sea, koe’uhí na’a ku lave ‘aneafi pē ko e ‘aho atú fekau’aki pea mo e fo’i polokalama tanu hala lolotonga pea mo e hoko atu, ‘oku ‘i ai ‘a e 5 miliona ai ‘oku ‘alu ki he *routine maintenance*, ‘a ia ko hono tanu ko eni ko ē ‘a e ngaahi luo luo ko eni ko ē ‘i he hala, pehē ki he kosi ko eni ko ē ngaahi toumu’a, fe’unga mo e 5 miliona mo e ngaahi hala, fanga ki’i hala *periodic* ‘i loto kolo ‘oku fai ki ai ‘a e ngāue. Ko ‘eke pē eni kapau ‘oku ne loto ‘e ia ke to’o ‘aupito ‘a e pa’anga ko eni ko ē ki he tanu hala, ‘e to’o ai pē mo e ngaahi *contract* ko eni? Ko e fehu’i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Kau ai pē mo e ‘ikai Minisitā? ‘Io ko ē ‘oku me’a atu ‘a e Fakafofonga.

<005>

Taimi: 1525-1530

Sea Kōmiti Kakato: ...Me’a mai Fakafofonga

Siaosi Pōhiva: Mālō te tau fakatamaiki vale ‘oku ‘i ai e fanga fu’u luo ia kuo ngoto’umu ia homau feitu’u kuo ‘osi ‘ave ‘e au ‘eke loli maka ‘o tuku ki ai ‘Eiki Sea ko e tuai e ngāue ‘a e Pule’anga ke ‘omai e ngāue ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea fakamolemole na'e 'i ai e fu'u luo lahi 'aupito he ofi atu pē ki he 'apiako ko eni ko ē vāhenga pē e Fakafofonga na'e lele atu 'a e tamaiki ko ē potungāue 'a e finemotu'a ni 'o ngaahi 'a e luo ko ia pea ko e to e luo fē ia 'oku

Siaosi Pōhiva: Te u fakatonutonu atu ko e motu'a ni na'a ku lingi ki ai 'eku loli maka 'Eiki Minisitā

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia kuo lava ia 'Eiki Minisitā

Siaosi Pōhiva: 'Oua 'e 'ai ke tau fakatamaiki vale he ko e Fale 'eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e maumau e hala pule'anga ko e ngāue ia 'a e Pule'anga ke fakahoko

Siaosi Pōhiva: Ko ia ko e ngāue ia 'a e Pule'anga na'a ku toki 'ave e loli maka 'e ua ki Kapetā 'aneafi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ngāue 'a e Pule'anga kā ko e ngāue 'a e Pule'anga 'oku fiema'u ke totongi e kau ngāue fiema'u mo e sēniti ke kumi'aki e fo'i mā, 'utu mo e ngaahi mīsini

Siaosi Pōhiva: Kae fai 'i he founa totonu 'a e vahevahe 'a e ngāue ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā ho'o me'a fakamolemole ho'o tuputāmaki na'e 'ikai ke tanu ai e hala 'o Sia'atoutai mālō 'aupito me'a mai.

Tokanga ki he nō 60 miliona 'oku fakataumu'a ke nō he Pule'anga he Patiseti

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea te u ki'i fakamā'opo'opo atu kuo fo'i mahalo e Hou'eiki ia he fakahoha'a e motu'a ni. Ko e 60 miliona ko eni kuo 'ai ke nō Sea, 20 miliona mei ai ko e pa'anga 'oku me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e fakaeeveve holo mei he Patiseti

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko 'eku ki'i 'eke pē ko e peesi fiha ia kātaki

Siaosi Pōhiva: Mei kātoa pē tohi ko ē 'oku lave ki ai ki he nō ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e hā ho'o me'a

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko 'eku kole pē... 'ikai pē ko e peesi fiha ia ke *refer* pē ki he'etau me'a, ki he'etau *statement* 'a e 60 miliona ko eni 'oku nō ko 'eku toki fanongo eni 'a'aku ai mālō.

Siaosi Pōhiva: Ko ia peesi 53, 55 ki he tukuhau 'oku tānaki peesi 26 *expenditure, recurrent* mo e *development*, peesi 27 *budget priority, GPA*

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'A ia ko e peesi fiha 'oku 'i ai e 60

Siaosi Pōhiva: Sea 60 miliona ko eni na'e me'a ki ai ko e me'a eni 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ou kei ma'u pē miniti, 20 miliona ko e fakaeveve ia mei he ngaahi ...ki'i toetoenga 'oku 'i ai mo e 20 miliona 'oku lolotonga tangutu 'a e fo'i nō pōnite 'a e Pule'anga *domestic loan* 15 miliona na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e fakahangahanga mai eni 'e to e hilifaki atu mo e fo'i 20 miliona he fo'i ta'u fakapa'anga hoko ko eni *domestic loan* pōnite 'Eiki Sea mo Hou'eiki hili atu he funga nō pē 'i he tu'a pē 'oku 'osi mafasia. 'Oku to e 'i ai mo e 20 miliona 'Eiki Sea ko e 'ai ke nō mei he *IMF* kautaha ia 'oku nau tokoni he ngaahi tōnounou fakapa'anga he *trade*. Ko e 60 miliona ko ia 'oku ou tokanga ki ai Sea 'a e nō he 'oku mafasia

'Eiki Minisitā Polisi: Kole Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga *International monetary fund* 'a e 20 Fakafofonga 'io me'a mai, 'oku 'ikai ke u kau au he malanga mālō, me'a mai Minisitā.

Fakatonutonu ko e fakamatala fakamahinó 'ikai ko ha fika ke ngāue'aki he 'oku 'ikai ko e kongia ia Lao

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu, 'Eiki Sea me'a mai Minisitā. Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea ko e Fakamatala Patiseti 'i he anga maheni pē ko e fakamatala fakamahino ha lao 'oku fakahū mai ki he Fale ko eni ko e fakamatala fakamahino 'oku 'ikai ko e kongia ia 'o e lao. Ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai e tokanga 'Eiki Sea he ko e fakamatala fakamahino ē ki he Lao ke Fakahū atu e Pa'anga ke Ngāue'aki he Pule'anga 'i he 2020 mo e 2021. Ko hono fakamatala fakamahino e Sea 'oku 'ikai ko e kupu ia 'o e lao. Ko e ngaahi fika ko ē 'oku 'omai 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonu ko e fakama'ala'ala ia 'o e tohi ko ē. Ko e taimi ko ē ke tau ala ai ki hē 'a eni ko eni 'oku tohi 'i mu'a ko ē Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga ko e taimi ia 'oku mo'oni ai e fika Sea, kā ko e 'uhinga ia ko hono 'omai e 'ū fakamatala ko ē koe'uhī ko e fakamaama na'e 'omai he 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea 'oku 'ikai ko ha fika ia ke tau ngāue'aki, ko e fakamaama pē na'e 'oatu mei Fale Pa'anga kā ko e Lao ē ke tau tali ē ko e me'a ia 'e fai, 'e toki mahino ai e 'ū fika ko ē 'a e nō, 'a e pōnite ko 'etau tali pea toki mahino leva e fika ko ē. Ko e fakamatala fakamahino Sea ko 'eku fakatonutonu 'ikai ko ha fika ia ke ngāue'aki ke fanongo mai ki ai e kakai 'o e fonua Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā ho'o ...fakamā'opo'opo mai Fakafofonga

Siaosi Pōhiva: 'Eiki Minisitā te tau a'u a tu pē ki ho'o 'Esitimeti tau toki talanoa ai kā ko e me'a 'oku ou talanoa atu ai au he me'a ko ē 'oku 'ai he me'a ko eni

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku fakatonutonu ko e ...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Polisi : ... fakamatala fakamahinó, 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e Laó. Ko e me'a ia ko ē 'oku 'i ai e laó Fakamatala Patiseti. Ko e fakamatala ia ki he pa'anga hū atu mo e hū mai mo e anga hono pa'anga, ke ngāue'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá hono founa ke ma'u ai. Ka ko

'ene 'omai pē 'e ia ē, ke mea'i 'e he Fale 'eiki ni ko e founa eni 'e ngāue'akí. Pea kapau 'e 'ikai ke tali ia 'e he Falé 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ha'ane kaunga 'ana ia ki he fika ko ē 'i loto ko ē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito 'a e tokoni fakamaama ko iá 'Eiki Minisitā. Fakafofonga, fakamā'opo'opo mai.

‘Ikai tui ‘oku fakapotopoto ‘a e tanu hala fakavalevale ‘oku teu fai

Siaosi Pōhiva : Ko u fakamā'opo'opo atu. Ko ia ai Hou'eiki, Sea, 'oku 'ikai pē tui 'a e tēpile ko ení 'oku fakapotopoto 'a e tanu hala ko ení, fakavalevale 'oku faí. Fai pē 'a e tanu halá kae fakapotopoto. 'Oku mo'ua 'a e Falé ni 'Eiki Sea, ki he Konisitūtone 'a e fonuá, ke tau fakahoko 'a 'ene tu'utu'uni mo 'ene fiema'ú kae 'uma'ā 'a e kaha'u 'o e fonuá mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga, me'a mai e 'Eiki Nōpelé, pea 'osi ko iá pea toki foki ki he ho'omou tēpilé. Na'e fiema'u 'e Tongatapu 9 mo Fika 5, pea toe me'a hake Fika 2, ka 'oku ou 'oatu pē kia moutolu ke mou feme'a'aki, ko hai 'e 'osi ...

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō, pea fakamālō he faingamālie 'oku ke 'omaí, ko e faingamālie hono 2 pē eni 'a e motu'á ni he Fakamatala Patisetí, pea ko e fakakakato atu ai pē ia 'a e ngaahi tokoni, mo e ngaahi fakakaukau 'a e motu'á ni. Hangē pē ko ia na'e 'osi 'atu 'i he uike kuo 'osí, 'a e fokotu'u fakakaukau atu mo e tokoni ki he Pule'anga. Hangē pē 'oku ke mea'í Sea, fekau'aki mo e fakapotopotó, pea kuo 'osi mahino atu ia. Pea ko e 'ahó ni ko e 'oatu pē 'a e ngaahi 'uhinga mo e fakamanatu pē ki he Falé ni, ko e ngaahi me'a pē ia na'e hoko 'i he Falé ni, pea 'e tokoni pē ia ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá Sea, pea te u 'oatu pē, 'e 'i ai 'a e ngaahi pōini te u lave ko e to'o hangatonu pē ia mei he ngaahi me'a na'e hoko 'i Falé ni, pea 'oku ha pē ia he'etau lēkootí. Hangē pē Sea 'oku lolotonga fakahoko 'e he Hou'eiki he lolotonga ni, ko e fatongia totonu pē ia 'o e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale Aleá, ko hono fakahū mai 'a e lao ko eni fekau'aki mo e patiseti 'a e Pule'angá, 'o fakahoko hono fehu'i, kole 'a e ngaahi fakama'ala'ala mei he tafa'aki 'a e Pule'angá, pea hangē pē ko ia 'oku fakahoko 'e he Feitu'ú na, ko hono pukepuke mai pē, ka tó atu kitu'a, fakafokifoki mai pē, 'o hangē ko e ngaahi feme'a'aki ko ia 'oku fakahokó. Pea 'oku 'osi 'oatu pē, hangē pē ko e lave 'a e motu'á ni, ko e 'oatu pē 'a e 'uhingá, fakakaukau mo e ngaahi tokoní, pea 'osi pea mau fokoutua homau seá, 'o fakamā'opo'opo 'a e ngaahi feme'a'aki mahu'inga 'oku fakahoko 'e he ongo tafa'akí Sea.

Pea 'i he lave'i 'a e motu'á ni, mahino 'aupito pē Sea, ko e 'uhingá, 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi feme'a'aki lahi, kuo fakahoko, ko e māhina pē eni 'e 7 pē 8 Sea, 'a e fetongi faka'uli 'a e vaka 'o e Pule'angá. Pea 'oku mahino pē he ngaahi feme'a'akí, ne hifo mai e kau kauvaka ki he tēpile ko ē, pea heka hake 'a e kau kauvaka fo'ou, 'a e 'Eiki Palēmiá 'o nau tataki. Pea 'oku mahino leva ia he ngaahi feme'a'aki ko eni hangē ko e ngaahi 'aho ko ia kuo maliu atú. 'I he feme'a'akí, he 'oku mahino na'e 'i ai 'a e kau Hou'eiki hē, ne nau fakalele e ngaahi Potungāue hē. Ko u fakamā'opo'opo pē Sea mo tānaki pē 'a e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí. Pea ko e natula pē ia 'o e feme'a'aki he Fale Aleá ni Sea, 'e oatu pē 'a e ngaahi fakakaukau, fakafou pē ko e tokoni ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'angá 'oku nau ōmai mo 'enau patisetí, mo e Lao 'o e patisetí ke fakalele 'aki 'a e fonuá ta'u fakapa'anga hokó. Pea mahino pē ko e fokotu'u atu pē.

Te u lave pē tau pehē pē ta'u 'e 5 ko eni kuo 'osí Sea, 'i he toki foki mai 'a e motu'á ni ki he Fale Alea 'o Tongá 'i hono fakamā'opo'opo. Ko e angamaheni pē eni pē ko e natula pē eni 'o e Fale Aleá. Mahino pē 'oku tukukehe 'a e Lao ko eni ki he Patisetí, ka na'e 'i ai 'a e ngaahi *issue* lalahi, pē ko e ngaahi kaveinga lalahi, fokotu'u mai 'e he Pule'angá, pea ne 'oatu 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi faka'uhingá, ngāue'aki e ngaahi me'angāue 'oku hā he'etau tu'utu'uni, hangē ko e tohi tangi mo e ngaahi me'a pehē. Ne 'osi hono 'oatu pea ne mahino pē ia 'Eiki Sea, ne faitu'utu'uni pē 'a e Pule'angá ia, pea ko ia pē ia Sea. Ko e ngaahi me'a pē ia 'oku hokó, 'a ia ko e fakamā'opo'opo 'a e motu'a ni Sea, ko e ngaahi tokoni mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku 'oatú.

<008>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'iha'angana: ... ka ko e iku'anga pē ia 'e fakahoko pē 'a e fokotu'utu'u ia 'a e Pule'anga pē ko 'enau ngaahi taumu'a ngāue ka kuo 'osi fakahoko pē 'a e ngaahi me'a ko ia Sea ka ko u lave pē Sea ko e fakamanatu pē ki he Fale ni he 'oku tau mahino pē 'etau ngaahi fie fehu'i mo e feinga fakama'ala'ala ko eni 'i he patiseti pea 'oku to e 'omai pē ko eni he 'omai 'a e ngaahi fakamatala fakata'u 'a e Pule'anga 'e toki līpooti mai ai 'enau ngāue'aki 'a e, hono anga 'enau fakamoleki atu 'a e pa'anga fakatatau ki he Lao ko eni 'oku 'amanaki ke tau hoko ki ai mei he patiseti *statement* Sea. Ka ko e fakamanatu pē ki he Falé Sea mahino pē 'oku 'ohake 'a e ngaahi ta'efiemālié nau ta'efakalaó pē ko e hā e ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku 'ohake Sea ka ko u fakamanatu pē 'oku to e 'i ai e me'angāue mahu'inga 'aupito Sea 'oku to e 'omai pē ia ki he kau Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni Sea.

Tui lava ke ngāue'aki 'a e Kupu 75 'o e Konisitūtone ke faka'ilo ha taha 'oku ngāue hala'aki/ta'efakalao 'aki pa'anga e fonua

Ko e Kupu 75 'o e Konisitūtone pea ko u loto pē ke u ki'i lau vave atu pē ko e 'uhinga pē ke ne hulu'i mai 'a e faka'uhinga 'a e poini ko eni te u lave ki ai Sea.

'A e Kupu 75 Kupu Si'i (1). *'E ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Aleá 'i he'ene fili pē 'a'ana pē ko ha ola 'o ha tohi lāunga kuo fakahoko ki ai 'e ha taha Tonga ke fokotu'u ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea ke faka'ilo ha Minisitā pē ha Fakafofonga 'o e kau Nōpele pē 'o e Kakai koe'uhī ko ha taha 'o e ngaahi hia ko 'eni. Maumau'i 'o e ngaahi Lao pē tu'utu'uni 'o e Fale Alea pē pule'i hala pē ta'efe'unga pē maumau'i pē kākā'i 'o ha koloa 'o e Pule'anga pē fai ha ngaahi me'a 'a ia 'e ngalingali fakatupu ha faingata'a 'i he vaha'a 'o e fonua ni mo ha fonua kehe. Ko e Kupu 2, 3 mo e 4 Sea lave ia ki he ngaahi founa 'e fakahoko 'aki e fakamaau'i 'o ha tokotaha 'i he Kupu 75.*

Sea, te u 'omai e fakatātā ko eni Sea ko e me'a pē eni he ta'u 'e 4 pē 5 na'e toki hoko pē kimui ni mai. 'I he totonu 'a e kakai ko eni 'i tu'a he 'oku 'omai e totonu ko eni ki he kau Mēmipa Fale Alea pē ko ha taha pē 'i tu'a ke ne fokotu'u mai 'o fakahū mai 'i ha tokotaha Fale Alea. Pea ko 'eku poini Sea, 'e lava pē 'o ngāue'aki 'a e kupu ko eni Sea. Pea te u 'omai pē fakatātā ko eni ko e 'uhinga pē te u 'oatu he ko e 'uhinga he 'oku 'osi hā pē ia he lekooti 'a e Fale Alea ka ko 'eku 'oatu pē 'a'aku ke ne fakahulu'i mai 'eku poini. Ta'u 'e 4 pē 5 kuo 'osi Sea 'eku manatú fakahū mai 'e he kakai mei tu'a 'a 'enau faka'ilo faka-Fale Alea 'i he Mēmipa heni he 'oku fakahā mai

he Konisitūtone ‘oku pau ke fakahū mai fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea mo e ngaahi me’a koia. Ne nau fakahū mai e faka’ilo faka-Fale Alea ko eni, fakahū mai ‘i he fakatatau ki he tu’utu’uni. Tu’utu’uni ‘a e Sea Fale Alea ke faka’ave ki he Kōmiti Ngaahi Totonu. Pea ko ‘eku lave atu Sea na’a ku Mēmipa ai kae kehe ko e fatongia pē ia ‘o e kōmiti ko eni na’e fai hono vakai’i ‘o e faka’ilo faka-Fale Alea ko eni. Na’e fai hono vakai’i fakatatau ki he tu’utu’uni, ‘omai e ngaahi fakamo’oni pē ‘oku mālohi fe’unga ke fakahoko atu monuka ai e Kupu 75 ‘o e Konisitūtone ‘o fakaikiiki to’o me’a lalahi atu pē Sea ka, he ‘oku ‘ikai ko ‘eku poini ia ke hulu’i mai ‘eku poini ko eni ko u fokotu’u atu ‘oku ai e me’angāue ko eni ‘iate kitautolu.

Ne ma’u he kōmití ngāue kōmití ‘i he ngaahi ‘uhinga ko eni pea ne tali he kōmiti ‘oku ‘i ai e makatu’unga fe’unga ke fakahū mai ki he Fale Alea ke fakahoko ‘a e Kupu 75 ki he Mēmipa ko eni. Ko e Minisitā ‘o e ‘aho ko ia Sea. Ne fakahū mai e ngāue ko ia, ne fakahū mai e ngāue ko ia ki he Fale Alea ‘o Tonga ke faitu’utu’uni e Fale Alea ke hoko atu e ngāue pea ne me’a hake ‘a e Palēmia pē ko e taki ‘o e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia ‘o kole ki he Fale Alea ‘o Tongá ke tukuange ki ai ke ne fakahoko ‘a e tautea ‘o e tokotaha ko eni. Ko e ngata ia e Kupu 75 Sea. Pea ne fai ‘aki pē ia ‘a e founga ngāue ‘a e Fale Alea. Ko ia Sea ‘i he, neongo na’e mo’utāfu’ua ‘a e kōmití he na’e ‘ikai ke mau līpooti mai ‘e mautolu kuo halaia na’a mau līpooti maí ngalingali kuo fe’unga ‘a e ngaahi fakamo’oni pea kuo ‘osi fou ‘i he tu’utu’uni ke fakahoko ‘a e fakamaau totonú ...

<009>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu’iha’angana: ... ‘aki ‘a e Kupu 75 ‘o e Konisitūtoné. Kae kehe to e fakahoko e kole ko iá pea tali ia pea ngata ai ‘a e Kupu 75 Sea.

Ka ko ‘eku poini Sea ‘oku malava pē ia ke me’angāue ‘aki ‘a e me’angāue ko eni ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku tāla’a ki ai ‘a e Hou’eikí. Kuo tau ‘osi fai hotau fatongiá mo’oni ‘a eni ‘oku tau lolotonga fakahoko he taimi ní. Pea ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ‘a eni pē ia ‘oku nau fokotu’utu’u maí pea ‘oku ‘ikai ke ngata ai ‘oku kei ngofua pē ke tau sivilivi’i mo hokohoko atu ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku tau, pea mo e kakai pē ‘i tu’á. Ka ‘oku ma’u ha ngaahi ngāue ‘oku fihia ‘i he Kupu 75 ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e me’angāue ke tau ngaue’aki Sea pea ko u tui ko e me’angāue, ka ko ‘eku poini Sea ‘oku tau ‘osi ‘oatu pē ‘etau ngaahi hoha’á mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘oatú ‘oku ‘i ai mo e me’angāue ‘atautolu ke tau ngaue’aki. ‘A ia ko u fokotu’u atú ko e Kupu 75 ‘o e Konisitūtoné. Ko ‘eku poini pē ia Sea ko u ‘ohake pe au ia mea’i pē ia he Hou’eikí ka ko ‘eku fakamanatu pē au ‘oku ‘i ai pē mo e me’angāue ke tau ngaue’aki ‘i he ngaahi ‘uhinga ko eni ‘oku tau ‘ohaké. Ka ‘oku tau ma’u ha faihala ‘i he kau ma’u mafaí ngāue hala ‘aki mo ta’etotonu ‘oku ‘ikai ke fakalao fai ki he Lao hono fakamoleki e pa’anga ‘a e fonuá ko ‘oku ‘oatu pē au ‘oku ‘i ai e me’angaue ke tau ngaue’aki.

Tautapa Ha’apai ki he Pule’anga fakakaukaua faka’atā toutai’i mokohunu ke tokoni ki he patiseti fe’amokaki

Faka’osi Sea ‘i he kole ‘i he tautapa ‘i he loto fakamatoato mo’oni pē ia mo e poupou atu ki he’eku kaungā Fakafofonga mei he vahefonua Ha’apai pea ‘oku mau kau atu mo e ‘Eiki Nōpele ‘i he kole ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue pea mo e Toutai ‘i he fu’u kau fakataha atu mo e fu’u Patiseti mo e

statement deficit fe'amokaki ko ení ke kole kātaki kae fakakaukau'i ange mu'a mo 'ene Potungāue Toutai 'i he 'uhinga pē ke, na'a lava ke faka'atā mu'a pē ko e hā pē 'enau fokotu'utu'u hano toutai'i 'o e mokohunú. 'I he 'uhinga Sea ko e 'uhingá hangē pē ko ení 'oku fa'a 'ohaké ko e fu'u fe'amokaki faka'ekonōmika ko ení pea hangē ko e ngaahi himi ko ení kuo 'ohaké tau ki'i ala ki tahi to'o mai na'a tokoni ki hono kakau'i e fonuá 'i he fu'u fe'amokaki faka'ekonomika ko ení. Ko hono uá Sea ko Ha'apai kau ia he tu'unga mo'ui faka'ofa tahá faingata'a'ia tahá. Mau tu'u fakasiokālafí mo e anga e tu'unga e mo'ui mo e lahi e fanga ki'i kekekele fiema'u ke fakaivia fakapa'anga e ngaahi fāмили 'i he taimi faingata'a ko ení. Pea ko hono tolú Sea hangē pē 'oku 'omai ko e ngaahi 'uhinga poupu ko ení ki he kolé hangē pē ko ē 'oku 'omai pea 'omai e ngaahi fakamatala mei he potungāue kau mataotao 'a e potungāue kuo fakahoko e savea fakamuimui ia 'oku kei si'isi'i pē ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Lord Tu'iha'angana: Pea 'oku 'i ai leva 'a e ngaahi mahalo na'a ko ia pē ia pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi hu'uhu'u 'o pehē ia na'a 'oku tau fakatapu tautolu kae toutai pē ha fa'ahinga ia. Ka ko u tui Sea 'eku konisēnisí mo 'etau ongo'i fakapotopoto pē 'atautolu ia 'i he taimi ní mo e fu'u taimi faingata'a ko ení 'i he Patiseti 'oku faingata'a'ia fakapa'anga 'i he fe'amokaki na'a lava mu'a 'Eiki Minisitā ke mo fai pē mu'a ha talanoa na'a lava ha ki'i faingamālie ke ki'i faka'atā pē ko e hā pē ha ki'i taimi 'a e ngaahi 'uhinga ko ení 'oku 'oatú pea toki fakahā mai mu'a. Te mau lau ia ko e koloa mo e fakamonū'ia ki he si'i kakai 'o e vahefonuá pea 'ikai ko Ha'apai pē ka ki he kakai kotoa 'o Tonga ni. Ko u tui te nau lavemonū 'i heni pea 'ikai ngata ai ko e me'a mahu'inga taha ke si'i tokonia e ngaahi fāмили 'oku faingata'a'ia pea tokoni ki he Pule'angá 'i he fu'u taimi fe'amokaki faka'ekonōmika ko ení tupunga 'i he mahaki faka'auha ko ení kuo ne 'ahia 'a e māmaní Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Pea ko u fakamālō atu ki he fakamaama mo e tokoni 'oku fai mei he tēpile ko ená. Hou'eiki 'oku 'i ai pē 'etau, 'oku 'i ai 'a e tokoni ki he 'etau ngāue fakatonutonu ka 'i ai ha me'a 'e hoko he Fale ni ko u fakamālō atu ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo e toka'i e anga e fatongia mo e tauhi 'oku fai he Hou'eiki mo e kau Fakafofonga. Me'a mai Minisitā kae toki me'a mai e Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Na'e fai 'a e kole atu e, 'a Ha'apai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e fonuá ...

<002>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Ngoue: ... Kuo u fakamālō pē heni 'Eiki Sea koe'uhi ko e me'a ko ení 'oku kole 'e he 'Eiki Nōpele. Koe'uhi pē 'Eiki Sea, mou mea'i pē Hou'eiki, ko e motu'a ko ení ko e motu'a pē ia na'e ngōue, motu'a pē ia na'e toutai. Toki lele mai 'o tangutu he fatongia ko ení 'o toki vakai

‘i loto he Potungāue, tā ‘oku lahi e ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke u ‘ilo fekau’aki mo e ngoue mo e toutai. Pea ‘oku fai leva ‘a e falala ‘a e motu’a ni ki he ni’ihi, ho’omou fānau, ho’omou fanga fā’ē mo e fanga tuofāfine mo e kakai holomu’a ‘i he Potungāue na’a nau fai ‘a e ngāue ‘o tolona mai ai ‘a e Potungāue Toutai mo e Ngōue, ka ko e ongo Potungāue mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ia ki hotau fonua ni ‘Eiki Sea.

Taimi pē na’e fai ai ‘a e mahino ‘a e *COVID*, to e hoko mai mo e saikolone, ko e ongo Potungāue pē eni ‘Eiki Sea na’e vave taha ‘a ‘emau fakavavevave ki he Kapineti ‘o kole ke ‘i ai ha me’a ‘e malava ke tokoni ki he kakai e fonua, ‘o tatau pē ki he Toutai pea mo e Ngōue. Pea na’e tali lelei ‘e he Kapineti ‘o e ‘aho ni. Hangē pē ko e me’a na’u lave ki ai he ‘aho ‘aneafi, fokotu’u mai ‘e he Minisitā Pa’anga ke mau vakai’i pē ‘i loto ‘i he pa’anga ko ē lolotonga ‘oku lolotonga ngāue mai ‘aki ‘i he Pule’angá ‘a ‘Ene ‘Afio.

Hangē ko ē ko e me’a ‘oku mou mea’i ‘e he kakai e fonua, ‘ikai foki ke to e fai ha folau, ne tātānaki e ivi ko ia ‘o fai’aki e ngāue. Pea ‘oku tokanga leva ‘a e Pule’angá ‘o tatau pē ki he *COVID*, ‘a e me’a mu’aki ‘oku totonu ke tokanga ki ai ‘a e Pule’angá ‘o fakafou mai ‘i he Potungāue ko eni. Koe’uhi pē ko e mo’ui lelei, me’a na’u lave ki ai, mo ha me’atokoni ke ‘ilo e kakai e fonua pea ‘oua na’a nounou ‘Eiki Sea.

Pea mo’oni ‘Eiki Nōpele ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai, ka ‘i ai leva ha faihala ha taha ‘i he Fale ni, ‘oku ‘ikai ko e Hou’eiki Kapineti pē ka kuo fakakau mai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga mo e Hou’eiki Nōpele. ‘Aneafi, ko e Hou’eiki Kapineti pē, ka ‘i he liliu ‘o e 2010 ‘Eiki Sea, Kupu 75, lave kotoa e kau Mēmipa ai ‘o a’u ki he ‘Eiki Sea. Pea kapau leva ‘e a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai fai lelei ‘a e fatongia ‘o e motu’a ni. ‘Eiki Sea, ‘e tuhu mai leva e fonua kiate au pē ko e hā e tu’unga taau, fakapotopoto na’u ngāue he Potungāue ke leva’i ha me’a ‘oku totonu ke leva’i.

Pea ko e fale’i ia ‘oku ‘omai ‘e homou tu’unga mātu’a, ko ho’omou fānau, ko ho’omou fanga tuofāfine mo ho’omou fanga tokoua. Ko e ni’ihi taukei eni kuo nau a’usia ha tu’unga fakapotopoto he Potungāue pea ‘oku nau ‘omai ‘enau falala ki he motu’a ni, pea ‘oku ‘i ai ‘eku falala kiate kinautolu ‘o fakatatau mo e Līpooti ‘oku ‘omai ki he Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea. Pea kuo ‘osi ho’ata mai, pea fakamolemole pē kau Fakafofonga. Na’e fai e lelei taha ‘o ‘ikai fou ‘a e founa ngāue ‘a e Potungāue ‘i ha muli (hūfanga he fakatapu), ka ko e fakapa’anga ‘i he ngaahi sino fengāue’aki pea mo e Pule’angá, SPC na’a nau ‘omai e pa’anga ko eni, pea na’u ‘osi lave ki ai ‘Eiki Sea.

Pea na’e ō leva ‘etau fānau pea na’e fakahoko ‘a e fatongia ko ia ‘o nau fai ‘a e uku ‘e Sea. Me’a ko ē na’u lave ki ai, na’e a’u ‘o uku ha taha mahalo he ongo ua fefine pē ko e tokotaha pē he tamaiki fefine ‘o ‘ova ia he mita ‘e 30, ‘alu ia ‘o mita ‘e 35. Me’a mālie ko hono fakatokanga’i, ‘ikai ke ‘i ai ha fakatamaki ‘e hoko ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhi ko ‘enau lele atu ‘o fai hono savea’i ‘a e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Fale ‘Eiki Sea.

Pea ko e Līpooti falala’anga ia kuo ‘osi ‘omai pea ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga Fika 8.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, lave’i ‘e he motu’a ni ia ho’o tu’utu’uni mo e ngāue ‘a e Potungāue. Ko e fakatangi ko e ...

<003>

Taimi 1550-1555

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io pē ko e hoko atu ai pē ho’omou vakai’i ‘a e fa’ahinga ika tahi ko eni.

‘Eiki Minisitā Toutai: Tuku pē ‘Eiki Sea ke u ‘oatu pē Sea koe’uhí ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhingá ko e ‘ū feme’a ‘aki ena ia kuo fai ki he Fale ni, kimu’a.

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō Sea, Sea koe’uhí pē ko ho’o me’a mai teu, ko e ‘io mo e ‘ikai ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole fakamolemole atu kia moutolu hou’eiki.

Fokotu’u ke fakakaukau fakalelei ange mokohunu ki he ma’u’anga mo’ui kakai

Māteni Tapueluelu: Tali si’i, tali si’i fakamolemole Sea, fakamolemole he ‘Eiki Sea, ko ē ko e ‘Eiki Minisitā ia ‘e ‘io, ‘ikai mai, kā ko e kolé ke fakakaukau’i mu’a ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i Tohi Tangi ‘oku ou ‘ilo ‘oku vilo mai fekau’aki mo e kole ko ē. Ke to e fakakaukau pē mu’a kātaki ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki pē kae fakakaukau fakalelei mu’a ‘a e anga ‘o e tufa ‘o e fua ‘o e fonua, na’a ‘osi angé ia kuo mate ‘a e kakaí ia kae mo’ui ‘a e mokohunu ia ‘i tahi. Kae fakakaukau fakalelei ange pē ‘etau lele, he ‘oku ‘ikai ke ‘ai ia ke faka’atā ‘aupito, ki’i ta’u ‘e taha. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai foki ‘a e ‘aonga ia ‘o e mokohunu, kapau te ke me’a mo ha’o sio’atā ‘o ki’i tētē ‘i tahi, uku pea ke sio pea ke me’a hake ki he mokohunu...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ‘oku ou ‘alu ma’u pē ki tahi ‘i he māhina kotoa pē. ‘Oku ou ukuuku holo pē he mā’uto’uta...

‘Eiki Minisitā Toutai: Ko ia. Kā ‘oku fakafeta’i foki ko ho’o fa’a me’a pē foki ‘a e Feitu’u na ia ‘o kakau pē ‘oku ‘ikai ke ke fakatokanga’i ‘a e mokohunu...

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai pē mo e ‘aonga ‘o e tofua’a kā ‘oku ne fokotu’u mai ke tau ‘ai ‘a e tofua’a, pehē pē fakakaukau’i fakalelei’i pē he ‘oku ‘i ai pē ha ki’i matapā.

Sea Kōmiti Kakato: Pule lahi pē ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Oleva ange pē ‘Eiki Nōpele ka u feinga’i ange mu’a ke fai atu ‘a e me’a ko eni ‘oku ou lave ki ai.

Veivosa Taka: Sea kole ange pē ki he Minisitā ke lau’i atu ai leva ‘a e ....

‘Eiki Minisitā Toutai: Sea, pea ko e taimi ko ē ‘oku mou vakai ko ē ki he me’a, kapau te mou ō atu ‘oku fo’ohifo ‘a e mokohunu...

Veivosa Taka: Fie tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, Fakafofonga ko ho’o fehu’i ki he Minisitā?

Veivosa Taka: Kole ange pē tali pē ‘eku ki’i tokoni. Ko e miniti pē ‘e sekoni pē ‘e 30.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘oku toe ‘etau miniti ‘e 8.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, te u lau’i atu pē ‘eku ki’i fo’i veesi ko eni, veesi 22 ‘i he tohi ‘a Senesi 1. *Pea na’e tāpuaki’i ‘a kinautolu ‘e he ‘Otua ‘o pehē mou fanafanau mo tupu ke lahi, pea fakafonu ‘a e ngaahi vai ‘o e tahi, pea ke tupu ke lahi ‘a e fanga monumanu puna ‘i he māmani.* ‘Eiki Sea, ko ‘etau savea ‘a tautolu ‘oku si’isi’i, kā ko e fakatupu eni ‘a Senesi ia ‘oku tafe mai pē mei moana. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Oleva pē ongo ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni mai pē mu’a Sea. Sea kuo ‘oho tokolahi ‘a Ha’apai Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Lea mai pē koe ‘oua te ke ‘ai koe ia ‘oho tokolahi, me’a mai koe. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Iiki: ‘Oku lea ‘aki ‘a e ‘ofa fakafolofola, mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Toutai: Sea, ‘oku ou kole fakamolemole ki he Fakafofonga, ko e fu’u fo’i potu Folofola ia ‘o fekau’aki mo e Folofola ‘a e ‘Eiki kia ‘Ivi mo ‘Atama, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane Folofola ‘ana ki he mokohunu te mo fanafanau, hala ia, ‘e faifai pea ma’u hala ‘a e kakai ‘o e fonua ‘o pehē na’e Folofola atu ‘a e ‘Eiki kia mokohunu, mokohunu te ke fanafanau pea ‘e tokolahi ‘a māmani.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā tali si’i koe, kae to e me’a mai ‘a e Fakafofonga ha to e veesi Folofola ‘o fakamaama mai.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea. Ke mou ki’i me’a lelei pē hou’eiki, veesi 22 ‘oku pehē, ‘i he veesi 21 ‘oku lave ia ki he ngaahi tofua’a mo e ngaahi ika kehe, kā ko e veesi 22 ‘oku pehē, *pea na’e tāpuaki’i ‘akinautolu ‘e he ‘Otua ‘o pehē mou fanafanau mo fakatupu ke lahi, pea fakafonu ‘a e ngaahi vai ‘o e tahi,* ko e ‘uhinga eni ia ki he ika pea mo e mokohunu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ia Fakafofonga. Pikima’u ai ‘alu mo ia tui mo ia, me’a mai koe ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Oua te ke hanga ‘o faka’ai’ai ke ma’u hala ‘a e Fakafofongá Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe he ‘ū me’a fakatekinikale mo ho’o lao ko e Folofola ia.

‘Eiki Minisitā Toutai: Ko e me’a ‘oku me’a mai ki ai ia ko e taimi ia na’e fai ai ‘o e ngaohi ‘o e

ngaahi me'a kotoa 'o e 'aho, pea Folofola 'a e 'Eiki te ke mo'ui, kā na'e 'ikai ke hōhoa lelei ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā, kae ki'i tokoni mai mu'a 'a Tongatapu fika 8 pea 'osi ko ia pea ke me'a mai pea toki faka'osi pē.

Māteni Tapueluelu: Kātaki pē Sea fakamolemole ka u ki'i fehu'i nounou pē. 'A ia 'Eiki Minisitā fakamolemole pē, 'oku 'ikai ke ke pehē 'oku fakafanau 'a e mokohunu, ko e 'uhingá ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai mei he kau na'a mau kumi fale'i Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou kole atu 'oua te mou to e hoko atu ai kae tokoni mai 'a e tokotaha 'oku ne mea'i Tongatapu fika 8.

Māteni Tapueluelu: Nounou 'aupito pē Sea kae toki me'a mai fakamolemole 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Kae foki ki he 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e fakatangitangi 'e fai.

Māteni Tapueluelu: Laumālie lelei pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko au.

Māteni Tapueluelu: 'UHINGA laumālie lelei, ki'i nounou mahalo te u sekoni pē 'e 4 Sea, 'a ia 'oku pehē ko e natula 'o e mokohunu 'oku hangē ko e fisi ko ē 'o e mango, 'ohovale pē kuo 'i ai 'a e ta'u 'oku fisi 'o lahi, 'ohovale pē kuo 'i ai 'a e ta'u kuo 'ikai ke fisi ia, pea 'oku pehē 'a e anga ko ē 'enau me'a, 'ohovale pē kuo ta'u kuo fisi fo'i fua fo'i fua fo'i fua fo'i fua, 'ohovale pē kuo 'ikai ke 'i ai ha ta'u, hala ia 'i ha fo'i fua 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia 'oku ki'i fisi ia pea moto kae mae ia 'i he po'uli ē.

'Eiki Miisita Toutai: Sea ki'i fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga. Ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko 'ene fo'i malanga 'a'ana ia, 'oku 'ikai, ko e malau ...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Ngoue: .. Tau 'osi anga maheni ki ai ke ke fua 'o hangē ko e kālepi fo'i fua, fo'i fua, fo'i fua, fo'i fua fo'i fua ko e fo'i malanga ia kapau 'oku mou fiema'u Hou'eiki ke u 'io atu fekau'aki mo e mokohunu 'oleva ke u malanga ko e 'uhinga ke 'i ai ha'aku ki'i taimi pea 'osi ko ia pea mou fakaongoongo leva mou fakatokanga'i e taimi ko ē 'oku lele ai talēniti pea toki tu'u leva 'a e tokotaha ko ē he talēniti 'a māmāni toki sio kia Simone pea mo e ki'i fefine 'e ua pē te mo *David* pē 'e *yes* pē 'ikai mou 'oleva mou fakaongoongo pē te u *yes* atu pē *no*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā me'a mai Tongatapu Fika 1 pea toki

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Mou 'oho tokolahi hā 'oku mou 'oho tokolahi pehē mai ai mou 'ai tahataha he 'ikai ke u lava 'o lava'i moutolu Hou'eiki

Sea Kōmiti Kakato: Fu’u manakoa ‘aupito efiāfi ni e Feitu’u na me’a mai Fakafofonga Fika 8

Tapuni toutai’i mokohunu ko hono fai fakavalevale’i pea mole ai ngaahi mo’ui

Sēmisi Fakahau: Fakatapu atu ‘Eiki Sea pehē foki kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Fale ‘Eiki kātaki pē fakamolemole pē Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ko u kole atu pē koe’uhī ko e me’a ko eni fekau’aki mo e mokohunu ‘oku pelepelengesi ‘aupito Sea he na’e tāpuni ‘a hono toutai’i ‘o e mokohunu koe’uhī ko e fu’u lahi fakavalevale ko ia hono toutai’i pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ko ia mei ai ka na’e iku ‘o mole ai e mo’ui ‘a e ‘alu hake ‘o a’u ki he toko 7 ‘a e kakai Tonga mate mole ‘enau mo’ui koe’uhī ko e founa toutai na’a nau ngāue’aki ta’efakalao pea ‘ikai ke ngata pē ai Sea na’e lahi ‘aupito ‘a e kakai he ‘otu motu na’e uesia nau mo’ui mahalo ‘oku kei hoko pē ‘o a’u mai ki he ngaahi ‘aho ni ko e ‘alu atu ‘a e vaka ke tau ki he matātahi tau fakatokanga’i pē

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu atu

Sēmisi Fakahau: ‘A e ngaungaue ko ē ‘a e hoko ki he

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga Fika 8, Fika 13 ko e fehu’i

Veivosa Taka: Ki’i fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Toe pē miniti ‘e 1

Veivosa Taka: Ki’i me’a hifo pē Fakafofonga ka u fakatonutonu atu. Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku mau fiema’u ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e fale’i ia ko eni na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fiema’u ia ke lau ha hisitōlia ha kakai na’e mate ko e me’a ia ‘a Sīsū ‘a e mate

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga

Veivosa Taka: Kā ko ‘eku fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Ko Tongatapu Fika 8 ko u pehē tau mālōlō ai ‘o tatali ki he yes ‘a e Minisitā ‘a pongipongi tau liliu ‘o Fale Alea.

Mo’ale Finau: Sea ki’i kole ange mu’a pē ‘e yes mai pē ‘e no

Liliu ‘o Fale Alea he 4pm

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi

Kelesi

(Kelesi ai pē 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e lava ia 'o e feme'a'aki 'o e 'aho ni)

<008>

Fakamā'opo'opo feme'a'aki he Fale Alea 'o Tonga